

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
ІМЕНІ ІВАНА ЗЯЗЮОНА**

МІХНО Олександр Петрович

УДК 373.3/.5.091.212.012:930

**ФЕНОМЕН ПЕДАГОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ УЧНЯ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ОСВІТІ ТА ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПН України
Сухомлинська Ольга Василівна,
Державна науково-педагогічна бібліотека
України імені В. О. Сухомлинського, головний
науковий співробітник відділу педагогічного
джерелознавства та біографістики (м. Київ).

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Кузьмінський Анатолій Іванович,
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка, професор кафедри
педагогіки та менеджменту освіти (м. Глухів);

доктор педагогічних наук, професор
Петренко Оксана Борисівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри теорії та методики виховання
(м. Рівне);

доктор педагогічних наук, професор
Янченко Тамара Василівна,
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка, завідувач кафедри педагогіки і
методики викладання історії та суспільних дисциплін
(м. Чернігів).

Захист відбудеться 27 квітня 2021 року об 11.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.451.01 в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9, 5-й поверх, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитись на офіційному сайті <http://ipood.com.ua/> та у бібліотеці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

Автореферат розіслано 26 березня 2021 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г. І. Сотська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Закони України «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020) визначають метою освіти всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей, необхідних для успішної самореалізації компетентностей. Тож наразі перед педагогічною наукою і практикою постає завдання вироблення ефективних технологій педагогічного стимулювання потенційних можливостей особистості, адекватних меті розвитку людини нової генерації, орієнтованої на цінності громадянського суспільства, здатної знайти своє покликання, реалізуватися в сучасному мінливому світі. Прикметними його ознаками є стрімке нарощення інформації та її миттєве поширення сучасними засобами комунікації, поява інноваційних технологій у всіх галузях діяльності людини, зокрема й у освітній царині. Ці процеси прискорили необхідність переходу від інформаційно-когнітивної до особистісно орієнтованої освіти, органічною компонентою якої є навколишнє середовище. Відтак, розширене розуміння сучасного освітнього середовища ініціює особистісний розвиток учня, сприяє його творчому та інтелектуальному саморозвитку. Створення такого простору неможливе без глибокого і всебічного вивчення педагогом учня. Йдеться, отже, про основу освітнього процесу: взаємодію учитель – учень як підґрунтя ефективної педагогічної діяльності, коли провідною стає її гностична функція.

Проблема пізнання учителем особистості учня традиційно актуальна в педагогічній теорії та практиці. Практична мета вивчення учня полягає в побудові індивідуальної освітньої траєкторії кожного здобувача освіти. Це вимагає знань про особливості особистості учня, які детермінуються теоретичними положеннями про розвиток і становлення особистості.

Але питання вивчення вчителем учня не нове: ще в другій половині XIX ст. у вітчизняній педагогіці став складатися такий спосіб отримання і фіксування індивідуально-психологічних особливостей учнів, як складання педагогічних характеристик, в яких учитель розміщував свої спостереження за вихованцями та їх узагальнення. Йдеться про виникнення і розвиток такого педагогічного феномену, як характеристика учня.

Теоретичні й методичні засади вивчення педагогом учня з подальшим складанням характеристики склалися як галузь психолого-педагогічних знань, необхідною є цілісна рефлексія генези її розвитку, що й визначило провідний напрям нашого дослідження. Звернення до історії педагогіки є необхідним, оскільки розвиток сучасної педагогічної науки неможливий без глибокого і всебічного осмислення історико-педагогічної спадщини. Важливою є і прогностична функція історії педагогіки для розуміння процесів трансформацій у галузі освіти (Е. Дюркгейм). Але виникла суперечлива ситуація: за позитивної тенденції розвитку особистісно орієнтованої парадигми освіти залишається невисвітленим і невідрефлексованим внесок вітчизняних педагогів у становлення і розвиток ідей вивчення індивідуальності учня з подальшим складанням педагогічної характеристики.

Ці ідеї були в центрі уваги багатьох учених середини XIX – другої половини XX ст. (М. Пирогов, К. Ушинський, П. Лесгафт, М. Грунський, О. Нечаєв, Г. Россолімо, О. Віреніус, О. Лазурський, І. Сікорський, Т. Лубенець, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.), але їхні погляди на мету й методику складання педагогічної характеристики, її використання в практиці роботи школи розкидані по різних працях, не систематизовані й не узагальнені. Отже, розгляд феномену педагогічної характеристики в історії розвитку вітчизняної освіти і педагогічної науки вимагає переосмислення розвитку шкільної освіти, спадщини вчених, які сприяли поставленню та розробці відповідних питань, а значить, ставить завдання нового прочитання і оцінки їхніх праць. На основі аналізу наукових підходів до складання педагогічної характеристики та їх втілення в освітній практиці ми прагнемо простежити наступність у розвитку феномену педагогічної характеристики учня, довести, що він може бути «вписаний» в сучасний науковий контекст і у пошуках нового теоретико-методичного потенціалу збагатити педагогічну науку.

Історіографічний аналіз засвідчує відсутність праць, присвячених педагогічній характеристиці учня як феномену. Водночас можна стверджувати, що окремі аспекти, які розглядаємо як невід’ємні складові процесу складання характеристики, знайшли висвітлення у дослідженнях вітчизняних учених середини XIX – другої половини XX ст., які й стали для нашого дослідження джерельною базою. І серед них передовсім:

- праці класиків педагогіки та психології, присвячені вивченню учнів учителем (К. Ушинський, М. Пирогов, П. Лесгафт, І. Сікорський, Т. Лубенець, А. Макаренко, В. Сухомлинський);

- праці представників експериментальної педагогіки та психології, педології про експериментальні методи дослідження школярів та способи фіксації здобутих результатів у вигляді характеристик (О. Лазурський, О. Нечаєв, Г. Россолімо, О. Залужний, С. Ананьїн, П. Блонський та ін.);

- науково-дослідницькі розвідки, які крім теоретичних засад педагогічного вивчення учнів, містять програми такого вивчення (В. Зеньковський, Є. Аркін, Г. Костюк, С. Рубінштейн, І. Каїров, С. Рівес, С. Максименко, Б. Баєв, В. Давидов, Т. Завгородня, В. Киричук та ін.);

- методичні праці М. Григоревського, Я. Яреми, В. Маркова, К. Хоменко, Л. Божович, О. Польської, А. Бондаря, М. Лаврука, С. Золотухіної та ін., у яких подано програми вивчення учня і плани складання характеристики з різним ступенем деталізації і конкретизації індивідуальних рис школяра;

- статті П. Виковського, Б. Ананьєва, Г. Кирильченко, А. Кірсанова, Ю. Франчук, М. Лати, Т. Яценко та ін., що містять рекомендації щодо здійснення індивідуального підходу на основі педагогічної характеристики учня;

- сучасні історико-педагогічні студії українських учених О. Сухомлинської, Л. Березівської, Л. Ваховського, Н. Гупана, Н. Дічек, Н. Дем’яненко, Т. Завгородньої, Н. Коляди, І. Леонтьєвої, О. Петренко, Н. Побірченко, В. Федяєвої, Т. Янченко та ін., присвячені аналізу різних питань вітчизняної педагогічної спадщини середини XIX – другої половини XX ст.

Проте, незважаючи на широкий спектр проаналізованих цими, а також іншими науковцями питань, і досі немає цілісного історико-педагогічного дослідження становлення і розвитку феномену педагогічної характеристики учня. З огляду на вищезазначене вважаємо, що актуальність дослідження зумовлена: в науково-теоретичному аспекті – необхідністю подолання фрагментарності історико-педагогічних знань щодо виникнення та розвитку феномену педагогічної характеристики в середині ХІХ – другій половині ХХ ст. з метою формування цілісного розуміння окресленої проблеми; у практичному – для їх осмислення у процесі сучасного реформування освітньої галузі на засадах гуманізму та дитиноцентризму.

Таким чином, динамічні трансформації в Україні, пов'язані з демократизацією і розвитком громадянського суспільства та реформуванням української освіти, що включає в себе і екстраполяцію історико-педагогічного досвіду, відсутність комплексних праць, присвячених цій проблемі, зумовили вибір теми дисертаційної роботи *«Феномен педагогічної характеристики учня у вітчизняній освіті та педагогічній науці (середина ХІХ – друга половина ХХ ст.)»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до наукової тематики відділу теорії і практики педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України «Моніторинг якості педагогічної освіти» (РК 0116U001466). Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (протокол №2 від 29 лютого 2016 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №3 від 28 травня 2019).

Об'єкт дослідження: історія освіти і педагогіки як середовище виникнення та розвитку педагогічної характеристики учня.

Предмет дослідження: становлення та розвиток феномену педагогічної характеристики учня в єдності концептуальних, методичних і змістових складових.

Мета дослідження: виявити і розкрити процес становлення та розвитку теоретико-методологічних основ вивчення учнів з подальшим складанням їхньої педагогічної характеристики як самостійного цілісного утворення в структурі психолого-педагогічної науки і освітньої практики, що проходив з середини ХІХ і до другої половини ХХ ст.

Відповідно до мети сформульовано основні **завдання дослідження:**

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні основи дослідження та розробити його концептуальний алгоритм.
2. Здійснити джерелознавчий аналіз документів і матеріалів та виявити науково-педагогічні джерела дослідження.
3. Розробити періодизацію розвитку феномену педагогічної характеристики учня у обраних межах.
4. Виявити й схарактеризувати розвиток ідей щодо вивчення особистості учня у вітчизняній педагогіці та психології другої половини ХІХ – початку ХХ ст.
5. Дослідити виникнення й поширення характеристики учня як

педагогічного феномену в освітній практиці кінця XIX – початку XX ст.

6. Розкрити особливості підходів до розвитку феномену педагогічної характеристики школяра у вітчизняній педагогічній науці 1920–1980-х рр.

7. Довести, що у науково-педагогічній спадщині В. Сухомлинського відбулося оформлення феномену педагогічної характеристики учня у цілісний конструкт.

8. Визначити тенденції та обґрунтувати перспективи подальшого розвитку феномену педагогічної характеристики учня як складової особистісно орієнтованої (дитиноцентричної) освіти.

Хронологічні межі дослідження охоплюють середину XIX – другу половину XX ст. Визначення нижньої хронологічної межі – 50–60-ті рр. XIX ст. – зумовлене тим, що саме в ці роки, підтримуючи ідею М. Пирогова про гуманізацію освіти, К. Ушинський поставив і обґрунтував як наукову проблему вивчення педагогом дитини («Про користь педагогічної літератури», 1857; «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології», 1868–1869). Верхня хронологічна межа – 1970 р. – детермінована завершенням науково-педагогічної діяльності В. Сухомлинського, у спадщині якого питання педагогічної характеристики розроблене всебічно і комплексно. З метою поглибленого вивчення окремих аспектів феномену педагогічної характеристики до дослідження залучено відповідні матеріали в дещо ширших хронологічних рамках. Йдеться про появу перших задокументованих характеристик учнів (1819–1820 рр.) і про тенденції та перспективи розвитку педагогічної характеристики наприкінці XX – у XXI ст.

Концепція дослідження. В основу дослідження покладено синтез феноменологічного і мікроісторичного підходів до розгляду виникнення, становлення і розвитку характеристики учня як педагогічного феномену. Оскільки феноменологічне пізнання не припускає нічого, крім опису безпосередньо даного в досвіді, у дослідженні використано феноменологічний підхід в гармонійній єдності з іншими підходами макро- і мікрорівнів, що доповнюють його історико-педагогічним змістом і в результаті дають цілісне осмислення досліджуваного феномену.

Концепція дослідження визначає феномен педагогічної характеристики як конструкт двох взаємопов'язаних компонентів: теоретичного і практичного (процесуального). Такий підхід дає змогу показати хронологічну наступність у розвитку досліджуваного феномену, тобто ті зміни, що вносилися до його теоретико-методологічного, змістового та методичного забезпечення.

Аксіоматичним концептом феномену педагогічної характеристики визначено індивідуальний підхід, який, як і досліджуваний феномен, складається з теоретичного (методи і принципи вивчення учня) і процесуального (добір і застосування таких педагогічних засобів і форм впливу на школяра, які найбільше відповідають його індивідуальним особливостям) компонентів. Сполучною ланкою між ними є педагогічна характеристика, тобто документ, складений на підставі вивчення учня з метою реалізації індивідуального підходу.

Вихідним положенням авторської концепції дослідження є розгляд

педагогічної характеристики учня як предмета науково-педагогічної думки і складової педагогічної діяльності закладу, вчителя в межах широкого спектра психолого-педагогічних ідей відповідно до розробленої логіко-структурної моделі, що містить такі взаємопов'язані та взаємозумовлені складники: науково-педагогічні джерела ідей про вивчення учня, теоретичний компонент (наукові підходи педагогів і психологів до розробки педагогічної характеристики), процесуальний компонент (алгоритм створення характеристики), педагогічна характеристика учня як текст, її мета, структура, зміст, функції педагогічної характеристики в освітньому просторі, тенденції та перспективи розвитку досліджуваного феномену.

Дослідження спирається і на обгрунтовану нами періодизацію розвитку феномену педагогічної характеристики. Критерієм його поділу на періоди було обрано викладені вище основні підходи до аналізу проблеми та особливості застосування педагогічної характеристики як документу в освітньому просторі. Внаслідок застосування системно-хронологічного підходу у поєднанні з парадигмальним розвитком досліджуваного феномену було поділено на три періоди (1860–1900-ті роки – теоретичні пошуки учених-педагогів у питанні вивчення учня, перші спроби опису особистості вихованця; 1910–1930-ті роки – розвиток психолого-педагогічних ідей щодо складання педагогічної характеристики як засобу вивчення учня, початок практичного застосування характеристик в освітньому просторі; 1940–1980-ті роки – удосконалення підходів до складання і практичного використання педагогічних характеристик учнів у навчально-виховному процесі: від шаблонності до індивідуалізації).

Означена модель аналізу виникнення і розвитку феномену педагогічної характеристики учня, зокрема його компонентів, змісту й форми як документа та його використання в освітній практиці, розроблена періодизація дають підстави для всебічного і комплексного розгляду характеристики учня на різних історичних етапах саме як педагогічного феномену.

Методологічна основа дослідження. З огляду на специфіку дослідження, яке відображає особливості наукового пізнання в гуманітарній сфері (неповторність досліджуваних явищ і процесів, низький рівень аксіоматизації, наявність прихованих контекстів і ціннісних смислів в змісті ключових понять тощо), як методологічну матрицю ми використали сукупність методологічних підходів, запропонованих для здійснення історико-педагогічних досліджень О. Сухомлинською і апробованих її науковою школою (Н. Гупан, Л. Березівська, О. Петренко, Н. Побірченко, Н. Сейко, В. Федяєва, Т. Янченко та ін.).

Методологічну основу дослідження склали положення *феноменологічного підходу*, який використано в комплексі з іншими підходами – *герменевтичним, системно-хронологічним, антропологічним, психологічним, парадигмальним, нарративним, регіональним, історіографічним та джерелознавчим*, для яких характерні історичне моделювання й реконструкція минулого:

- герменевтичний підхід сприяв аналізу історичного розвитку педагогічних явищ і процесів, розумінню змісту документів, які стосуються розвитку феномену педагогічної характеристики;

- системно-хронологічний підхід дав змогу простежити зміни наукових підходів до складання характеристики у вітчизняній педагогіці в різні історичні періоди;

- персоналістичний підхід забезпечив опис педагогічної реальності у часі, у просторі й у історичному контексті, що є визначальним для висвітлення наукових підходів учених до розробки питання педагогічної характеристики;

- парадигмальний підхід дав змогу уявити загальні закономірності історичного розвитку феномену педагогічної характеристики учня як складової вітчизняної педагогіки в контексті ідей панівної в кожен історичний період парадигми;

- антропологічний підхід сприяв обґрунтуванню ціннісного виміру досліджуваного феномену;

- психологічний підхід забезпечив висвітлення основних ідей експериментальної педагогіки, педології та сприяв виявленню в структурі характеристик складових, притаманних психологічній науці, а саме: визначення особливостей емоційно-вольової сфери та пізнавальної діяльності учня (особливості пам'яті, мислення, уваги, уяви);

- історіографічний підхід сприяв систематизації й аналізу науково-педагогічних праць, у яких висвітлюються окремі аспекти досліджуваного феномену;

- джерелознавчий підхід дав змогу виявити, систематизувати та проаналізувати різні типи джерел з проблеми дослідження.

До аналізу текстів педагогічних характеристик використано *мікроісторичний підхід*, коли через індивідуальне й особливе, відображене в конкретному тексті, виявлено загальне, значуще, універсальне для розвитку феномену педагогічної характеристики в середині ХІХ – другій половині ХХ ст.

У дослідженні зазначені вище підходи не існують у чистому вигляді, а взаємодіють і узгоджуються між собою.

Сутність окреслених підходів до проблеми дослідження зумовила виділення важливих методологічних принципів, які становлять основу відтворення історико-педагогічних явищ: історизму, об'єктивності, системності, детермінізму.

Теоретичною основою дисертації є:

- філософські концепції українських учених щодо розвитку освіти (В. Андрущенко, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Огнев'юк, С. Сисоєва);

- класичні та сучасні дослідження, що відображають феноменологічну традицію в науці (М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, Ж. Ф. Ліотар, Ж. П. Сартр, Т. Галактіонова, В. Кебуладзе, В. Ковальчук, А. Шевелєв та ін.);

- концептуальні положення методології сучасної історико-педагогічної науки українських учених (Л. Березівська, Л. Ваховський, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, Н. Дічек, О. Петренко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, В. Федяєва, М. Ярмаченко та ін.);

- теоретико-методичні підходи до складання педагогічних характеристик учнів (Б. Баєв, П. Блонський, О. Віреніус, М. Грунський, К. Єльніцький, О. Лазурський, П. Лєсгафт, Т. Лубенець, А. Макаренко, О. Нечаєв, Г. Россолімо,

І. Сікорський, В. Сухомлинський, К. Хоменко, О. Фігурин);

– праці основоположників мікроісторичного підходу (К. Гінзбург, Дж. Леві, К. Поні, Ж. Ревель);

– положення гуманістичної педагогіки про дитиноцентризм як провідний освітній принцип, що передбачає всебічне вивчення особистості учня, урахування його індивідуальних особливостей у процесі розвитку (І. Зязюн, В. Кремень, Т. Лубенець, І. Сікорський, В. Сухомлинський, К. Ушинський).

Для реалізації мети та вирішення завдань дослідження використано комплекс **методів**, а саме:

– загальнонаукові методи (історико-педагогічний аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, хронологічно-проблемний, моделювання) забезпечили аналіз джерел, розробку концепції дослідження, логіко-структурної моделі вивчення феномену педагогічної характеристики учня, узагальнення історико-педагогічного досвіду з проблеми дослідження, формулювання висновків;

– історико-структурний метод дав змогу здійснити структурування вітчизняної педагогічної літератури, внаслідок чого розроблено структуру дослідження в окреслених хронологічних межах;

– конструктивно-генетичний метод уможливив розробку періодизації розвитку феномену педагогічної характеристики та виявлення його особливостей у кожному періоді;

– порівняльно-зіставний метод сприяв здійсненню оцінки феномену педагогічної характеристики та його місця у просторі педагогічної науки, з'ясуванню його значення для педагогічної теорії та практики;

– парадигмальний метод дав змогу здійснити аналіз та порівняння особливостей використання педагогічної характеристики в освітньому просторі на початку ХХ ст., в 1920–1930-х роках і в 1940–1980-х роках;

– ретроспективний метод забезпечив цілісне бачення досліджуваного педагогічного феномену, дав змогу розглядати його у становленні і розвитку, виявляти тенденції і динаміку їх змін та подальшого поступу;

– метод контент-аналізу забезпечив аналіз змісту сучасної навчальної та навчально-методичної педагогічної літератури з метою визначення сучасного стану феномену педагогічної характеристики учня.

Джерельну базу дослідження становлять:

– матеріали нормативно-правового характеру (циркулярні розпорядження «Про запровадження нового кондуктного списку у формі: Біографічні відомості про учня» (1887), «Про гімназійні характеристики...» (1899), Постанова Народного комісаріату освіти УРСР «Про новий порядок вступу учнів, що закінчують семирічну трудову школу, до профшкіл» (1929), «Інструктивно-методичні вказівки про поліпшення роботи класного керівника у школі» (1950), рішення Колегії Міністерства освіти УРСР «Про вивчення індивідуальних особливостей учнів» (1971);

– неопубліковані документи та матеріали, що зберігаються у державних архівах України, зокрема в Центральному державному архіві вищих органів влади

та управління України (Фонд № 5097 – Сухомлинський Василь Олександрович); у Педагогічно-меморіальному музеї В. О. Сухомлинського (протоколи педагогічних рад та психологічних семінарів Павлівської середньої школи, особові справи та характеристики учнів 1950–1970-х років); у Державному архіві м. Києва (фонд 185 – Київська колегія Павла Галагана); у Педагогічному музеї України (персональний комплекс матеріалів Т Лубенця); в архіві Ковчинського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів імені Л. П. Демелович Куликівської селищної ради Чернігівської області (особові справи та характеристики учнів 1940–1970-х років).

– публікації у спеціальних періодичних виданнях середини XIX – другої половини XX ст. («Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1917), «Циркуляр по Киевскому учебному округу» (1859–1917), «Русская школа» (1890–1917), «Вестник воспитания» (1890–1917), «Радянська освіта» (1923–1931), «Шлях освіти» («Путь просвещения») (1922–1930), «Комуністична освіта» (1931–1941), «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1925–1930), «Українська школа» (1925–1939), «Шлях виховання й навчання» (1927–1939), «Советская педагогика» (1937–1991) «Радянська школа» (1945–1991), «Вопросы психологии» (1955–), «Рідна школа» (1991–), «Педагогіка і психологія» (1993–);

– праці класиків педагогіки та психології К. Ушинського, М. Пирогова, П. Лесгафта, О. Лазурського, І. Сікорського, Т. Лубенця, А. Макаренка, В. Сухомлинського;

– праці представників експериментальної педагогіки, педології О. Нечаєва, Г. Россолімо, С. Ананьїна, П. Блонського, О. Залужного, Н. Тарасевича та ін.;

– методичні розробки щодо складання педагогічної характеристики (О. Віреніус, К. Єльніцький, С. Золотухіна, Р. Охрімчук, Г. Самброс, Б. Снопик, І. Унт, К. Хоменко, Я. Ярема та ін.);

– інтерпретаційні джерела – праці сучасних науковців, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї;

– видання іноземними мовами (А. Binet, А. Cockerill, С. Ginzburg, Е. Kretschmer, А. Leclère, G. Levi, А. Maslow, Н. Münsterberg, С. Poni, J. Revel, J. Ruseu та ін.);

– візуальні джерела: зображальні (графічні доповнення до характеристик учнів – «зірочки Лазурського», а також схеми складання характеристики) та зображально-вербальні (кондуїтні списки учнів гімназій кінця XIX – початку XX ст. та особові справи учнів 1940–1980-х років);

– матеріали сайтів Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

– розроблено концептуальні засади та визначено методологію (поєднання феноменологічного з герменевтичним, системно-хронологічним, антропологічним, персоналістичним, психологічним, парадигмальним, регіональним, історіографічним, джерелознавчим та мікроісторичним підходами), на основі яких комплексно й системно розкрито наукову проблему – виникнення й розвиток феномену педагогічної характеристики учня у вітчизняній освіті та педагогічній науці у середині XIX – другій половині XX ст.;

– визначено смислове та функціональне значення дефініції «педагогічна характеристика учня»: педагогічний феномен, що виник у другій половині XIX ст. і надалі теоретично і методично удосконалювався педагогами і психологами О. Лазурським, С. Рубінштейном, Б. Баєвим, В. Сухомлинським та ін.; являє собою вид тексту, у якому обґрунтовані оцінні судження про учня; має структуру тексту-міркування, де в тезах відзначаються якості характеру, особливості особистості учня, аргументами є конкретні факти життя, поведінки учня, здобуті внаслідок тривалого систематичного вивчення школяра шляхом спостереження та спеціальних досліджень, а висновком – педагогічні рекомендації, поради щодо подальшої роботи з учнем; практично застосовується в навчальних закладах з початку XX ст.;

– окреслено теоретичні та практичні (процесуальні) детермінанти дослідження характеристики учня як педагогічного феномену, які маркують проблемне поле дослідження у поняттях «педагогічна реальність», «освітній простір», «програма вивчення учня», «структура характеристики», «індивідуальний підхід». Відображаючи специфіку феномену педагогічної характеристики, вони утворюють єдиний контекст його розвитку як одиничного явища і як складового педагогіки як науки;

– обґрунтовано логіко-структурну модель аналізу феномену педагогічної характеристики, яка вміщує взаємопов'язані складники (теоретичний, практичний (процесуальний) компоненти; програма, методи і принципи вивчення учня; педагогічна характеристика як документ, її структура (схема), зміст; використання в освітній практиці; тенденції розвитку), що надало можливість цілісно представити досліджуваний предмет (рис. 1);

– в результаті застосування системно-хронологічного підходу у поєднанні з парадигмальним розроблено періодизацію розвитку феномену педагогічної характеристики учня у вітчизняній освіті та педагогічній науці від середини XIX до другої половині XX ст.: I період (1860–1900-ті рр.) – теоретичний (розвиток науково-педагогічних ідей щодо вивчення учня і складання педагогічної характеристики); II період (1910–1930-ті рр.) – психолого-педагогічний (розробка педагогами і психологами теоретико-методичних підходів до складання характеристики як засобу вивчення учня, застосування педагогічних характеристик в освітній практиці); III період (1940–1980-ті рр.) – педагогічно-практичний (удосконалення підходів до складання і практичного використання педагогічних характеристик учнів у освітньому процесі як підґрунтя індивідуального підходу); встановлено суть кожного із періодів і взаємозалежність між ними;

– виявлено і схарактеризовано такі дослідницькі підходи до розробки засад вивчення учня з наступним складанням педагогічної характеристики: типологічний (групування учнів за психологічними і фізіологічними типами), холістичний (вивчення учня на принципах цілісності і систематичності), вивчення особистості через колектив (переважно з позицій рефлексології), діяльнісний, які у своїй сукупності становлять теоретичний компонент досліджуваного феномену;

– виокремлено й обґрунтовано внесок українських педагогів у розробку

методики складання педагогічної характеристики, яка полягала в її алгоритмізації, типологізації учнів, застосуванні спеціальних схем складання характеристик, використанні детальних програм вивчення учня та складання на їх основі педагогічної характеристики; під кутом зору внеску українських учених в розглядувану проблематику розкрито методичні ідеї західноукраїнських педагогів щодо використання психографічних схем та карт індивідуальності у процесі складання характеристики. Відтак аргументовано, що у 20–30-х роках ХХ ст. феномен педагогічної характеристики набуває загальнонаціонального масштабу;

– доведено, що у практичній діяльності й науково-педагогічній спадщині В. Сухомлинського відбулося оформлення досліджуваного феномену у цілісний конструкт, в якому поєдналися теоретичний аспект як засіб вивчення учня, і практичний – як фундамент індивідуального підходу;

– охарактеризовано практичну діяльність навчальних закладів України початку – другої половини ХХ ст. з використання педагогічних характеристик у навчально-виховному процесі, яку представлено у розмаїтті підходів, і зокрема: як способу оцінювання, як засобу вивчення учня майбутніми педагогами, як підсумкового документу про перебування учня в навчальному закладі, як підґрунтя індивідуального підходу;

– внаслідок використання мікроісторичного підходу для поглибленого студіювання текстів педагогічних характеристик продемонстровано ціннісний, антропологічний вимір досліджуваного феномену, розкрито внесок у його розвиток невідомих та маловідомих персоналій (М. Грунський, К. Єльніцький, Р. Жилле) або ж відомих, але представлених у новому ракурсі (Т. Лубенець, А. Макаренко, В. Сухомлинський).

Подальшого розвитку в дослідженні набули: проведення джерелознавчої евристики, джерелознавчий аналіз та синтез опублікованих і неопублікованих джерел згідно із запропонованою в дисертації систематизацією і класифікацією; висвітлення історіографії досліджуваної проблеми на основі хронологічного та проблемно-тематичного підходів; з'ясування внеску вітчизняних педагогів і психологів у розвиток теоретичних засад вивчення педагогом учня (Б. Баєв, О. Віреніус, М. Грунський, К. Єльніцький, О. Лазурський, П. Лесгафт, Т. Лубенець, О. Нечаєв, Г. Россолімо, І. Сікорський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.); знання про тенденції розвитку вітчизняного педагогічного дискурсу в середині ХІХ – другій половині ХХ століття;

У процесі дослідження *уточнено*: поняттєво-категорійний апарат досліджуваної проблеми; факти життя та діяльності українських педагогів і психологів (Б. Баєва, М. Грунського, Т. Лубенця, К. Хоменко).

До наукового обігу уведено 65 маловідомих та невідомих архівних документів (зокрема, справи із фондів: Державного архіву м. Києва – ф. 185; Державного архіву вищих органів влади і управління України – ф. 5097, Педагогічно-меморіального музею В. О. Сухомлинського – протоколи педагогічних рад та психологічних семінарів Павлиської середньої школи, особові справи та характеристики учнів 1950–1970-х років), історичні факти, пов'язані з історією феномену педагогічної характеристики учня, теоретичні ідеї та підходи до аналізу

змісту педагогічних характеристик.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його положення використані у процесі підготовки посібника «Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.)» (Київ, 2017) та відображені в монографії «Феномен педагогічної характеристики учня: від Ушинського до Сухомлинського» (Вінниця, 2020).

Матеріали дисертації використано у розробці та реалізації соціальних освітніх проєктів Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка та Педагогічного музею України «Нове життя «старих» методик навчання і виховання» і «Педагогіка позитиву» (у форматі інтерактивних лекцій та педагогічних консультацій, 2017–2019), а також онлайн-проєктів «Педагогічний календар», «Педагогічні рефлексії», які реалізуються на офіційному сайті Педагогічного музею України <http://pmu.in.ua/> та на офіційних сторінках музею у соціальних мережах Фейсбук (pedmuzua) та Інстаграм (pedmuz_ua/).

Використання вченими-педагогами у своїх наукових пошуках раніше опублікованих результатів нашого дослідження («Методика вивчення дитини: актуалізація ідей В. Сухомлинського у Новій українській школі» – С. Бричок, 2019; «Розвиток ідеї суб'єктності особистості школяра у вітчизняному педагогічному дискурсі ХХ ст.» – О. Галян, 2018; «Психологічний семінар у педагогічній діяльності В. О. Сухомлинського» – Д. Нагорна та Ж. Стельмашук, 2019) свідчить про його дослідницький потенціал.

Викладена в систематизованому вигляді історія феномену педагогічної характеристики може суттєво збагатити зміст навчальних курсів з історії педагогіки та психології для закладів вищої освіти; представлені систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал і джерельна база можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії освіти і українського шкільництва та при написанні навчальних посібників і підручників з історії педагогіки.

Матеріали дослідження можуть увійти у зміст і методичне забезпечення педагогічної освіти студентів, зокрема проведення педагогічної практики, сприятимуть формуванню комплексних знань про розвиток феномену педагогічної характеристики у середині ХІХ – другій половині ХХ ст. і підвищенню загальнопедагогічної ерудиції і педагогічного мислення студентів, аспірантів, докторантів. Наукові положення дисертації можуть використовуватися у процесі вдосконалення змісту науково-педагогічної підготовки сучасних магістрів-гуманітаріїв, у системі післядипломної педагогічної освіти і самоосвіті, для укладання енциклопедичних та довідково-біографічних видань, підготовки методичних рекомендацій, навчальних посібників та хрестоматій.

Результати дослідження **упроваджено** в освітній процес Херсонського державного університету (довідка про впровадження №01-29/1510 від 19.10.2020 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка про впровадження №329-н від

29.10.2020 р.), Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (довідка про впровадження №644 від 28.10.2020 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка про впровадження №01-12/82 від 29.10.2020 р.), Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка про впровадження №02-н від 11.01.2021 р.).

Особистий внесок здобувача у колективному посібнику «Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.) (2017), опублікованому у співавторстві з О. Сухомлинською, Н. Дічек, Л. Березівською, Н. Гупаном, Л. Пироженко, Н. Антонець, Л. Бондар, С. Шевченко, Т. Куліш, Л. Заліток, полягає у написанні підрозділів «Психолого-педагогічна характеристика особистості учня як вияв індивідуального підходу до особистості (1940–1980-ті рр.)» та «Проблема психолого-педагогічної характеристики учня у спадщині В. Сухомлинського».

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження висвітлювалися у виступах на науково-практичних масових заходах різного рівня, а саме: міжнародних – «Edukacija – Technika – Informatyka» («Освіта – Технології – Інформатика», Перемишль, Польща, 2013), «Творча спадщина К. Д. Ушинського у вимірах освіти ХХІ ст.» (Одеса, 2013), «Актуальні проблеми сучасної психології, соціології та педагогіки» (Донецьк, 2013), «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: розвиток творчої особистості» (Кіровоград – Павлиш, 2013), «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: вчимося толерантності» (Миколаїв, 2014), «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості» (Херсон, 2015) 38th Assembly of the Historical Association of Slovenia (38-й Асамблеї історичної асоціації Словенії з міжнародною участю «Історія освіти, Словенія», Любляна, Словенія, 2016), «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: щоб у серці жила Батьківщина» (Луцьк, 2016) 17th International Symposium for School History Museums & Collections «Looking back to the future, presenting school history for a new era» (17-му Міжнародному симпозиумі музеїв історії освіти та колекцій «Погляд у майбутнє, презентація історії школи для нової ери», Дордрехт, Нідерланди, 2017), «Наукова спадщина академіка Івана Зязюна у вимірах сучасності і майбутнього» (Київ, 2017), «Педагогічна освіта на зламі століть: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Ніжин, 2017), «Museums and School History» («Музеї та історія школи», Габрово, Болгарія, 2018), «Творча спадщина Василя Сухомлинського у вітчизняному та міжнародному вимірах» (Кропивницький – Павлиш, 2018), 18th symposium for school museums and history of education collections «Challenges for the school museums and history of education in a time of globalization and digitization» (18-му симпозиумі музеїв історії освіти та освітніх колекцій «Виклики для шкільних музеїв та для історії освіти в часи глобалізації та диджиталізації», Копенгаген, Данія, 2019); *всеукраїнських* – «Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти ХХІ століття» (Суми, 2013), «Науково-педагогічна спадщина Антона Макаренка у практиці сучасних освітніх закладів», присвяченій 125-й річниці з дня народження А. Макаренка (Київ, 2013), «Джерельна та історіографічна основа сучасних

історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013), «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014), «Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти, особистості, навчальна література, листування» (Київ, 2015), Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Українські педагоги про національно-патріотичне виховання» (Київ, 2016), «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. «А що там за лісом?..»: Філософія для дітей» (Житомир, 2017), «Василь Сухомлинський – від пізнання дитини до створення освітньо-виховної системи» (Миколаїв, 2018), «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю: Методична спадщина педагога в контексті ідей Нової української школи» (Рівне, 2019), «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Ідеї Василя Сухомлинського крізь призму сучасних освітніх практик: набутий досвід і перспективи» (2020); *всеукраїнських семінарах* – «Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)» (Київ, 2017), «Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень» (Київ, 2017), «Форми репрезентації джерел з історії освіти» (Київ, 2019), «Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій» (Київ, 2020); *на засіданнях круглих столів* «Відділ історії педагогіки на тлі доби – до 90-річчя від дня створення» (Київ, 2016), «Співець педагогіки колективу» (до 130-річчя від дня народження О. Залужного, Київ, 2016), «Серце віддаю дітям» (до 50-річчя виходу книги (1968) та 100-річчя від дня народження В. Сухомлинського, Київ, 2018), «Василь Сухомлинський в літературі та мистецтві» (Київ, 2019), «Фотографії як джерело розкриття діяльності школи в Павлиші: про що говорять давні світлини» (Київ, 2019), «Збірки творів В. О. Сухомлинського: літературно-педагогічний дискурс» (Київ, 2020); *на звітних наукових конференціях* Інституту педагогіки НАПН України (Київ, 2013, 2014, 2015).

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему «Організація дослідницької діяльності старшокласників у процесі вивчення української літератури» за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська література) захищено в 2010 р. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дослідження відображено в 46 публікаціях (45 – одноосібних), серед яких: 1 монографія; 1 колективний посібник; 19 статей у наукових фахових виданнях України; 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні; 24 публікації у збірниках наукових праць і матеріалів міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається з анотацій, списку публікацій здобувача, вступу, шести розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (693 позиції, з них 65 – архівні джерела, 24 – іноземними мовами, 9 – електронні ресурси), 36 додатків на 89 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 586 сторінок, з них основного тексту – 399 сторінок. Робота містить 1 рисунок і 13 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** визначено актуальність теми дослідження, його мету, завдання, об'єкт, предмет і хронологічні межі; обґрунтовано концепцію, методологічні та теоретичні засади, методи дослідження; охарактеризовано джерельну базу; розкрито наукову новизну, практичне значення одержаних результатів і представлено їх апробацію.

У першому розділі – «**Теоретико-методологічні основи дослідження**» – обґрунтовано концептуальні засади, уточнено категорійно-понятійний апарат, здійснено аналіз джерел та представлено історіографію дослідження.

Дослідження має історико-педагогічний характер, тому спирається, передусім, на методологію історико-педагогічного пізнання, адаптовану до специфіки досліджуваної проблематики. Методологічну основу дослідження склали положення *феноменологічного підходу*, який використано в комплексі з іншими підходами макро- і мікрорівнів. На макрорівні – це *герменевтичний, системного-хронологічний, антропологічний, психологічний, парадигмальний, нарративний, регіональний, історіографічний та джерелознавчий підходи*, для яких характерні історичне моделювання й реконструкція минулого.

На мікрорівні як основний використано *мікроісторичний підхід*, коли, оперуючи текстами педагогічних характеристик, досліджено їх структуру, зміст, мету складання у певний історичний період і через індивідуальне й особливе, відображене в тексті конкретної характеристики, виявлено загальне, значуще, універсальне для розвитку феномену педагогічної характеристики в середині ХІХ – другій половині ХХ ст.

Оскільки феноменологічне пізнання не припускає нічого, крім опису безпосередньо даного в досвіді, як базовий у дослідженні використано феноменологічний підхід в гармонійній єдності з іншими підходами, що доповнюють феноменологічний опис історико-педагогічним змістом і в результаті дають цілісне осмислення досліджуваного феномену.

Сутність окреслених підходів як методологічної матриці дослідження визначила застосування таких пріоритетних *методів: загальнонаукових* – педагогічний аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, хронологічно-проблемний, моделювання, та *спеціальних методів* історико-педагогічного дослідження – історико-структурний, конструктивно-генетичний, порівняльно-зіставний, парадигмальний та ретроспективний.

Обрані підходи і методи привели до вибору комплексу використаних *принципів* (історизму, об'єктивності, системності, детермінізму), до тлумачення *категорій і понять*, які вживаються в дослідженні і дають змогу зрозуміти через досліджуваний феномен його сутність («*феномен педагогічної характеристики*», «*освітній простір*», «*педагогічна реальність*», «*дитина*», «*програма вивчення учня*», «*структура характеристики*», «*типологія учнів*», «*індивідуальний підхід*» та ін.).

Представлено застосовану у дослідженні логіко-структурну модель, яка виконує описову, пояснювальну та аналітичну функції і спрямована на забезпечення цілісності й повноти вивчення феномену педагогічної характеристики (Рис. 1.).

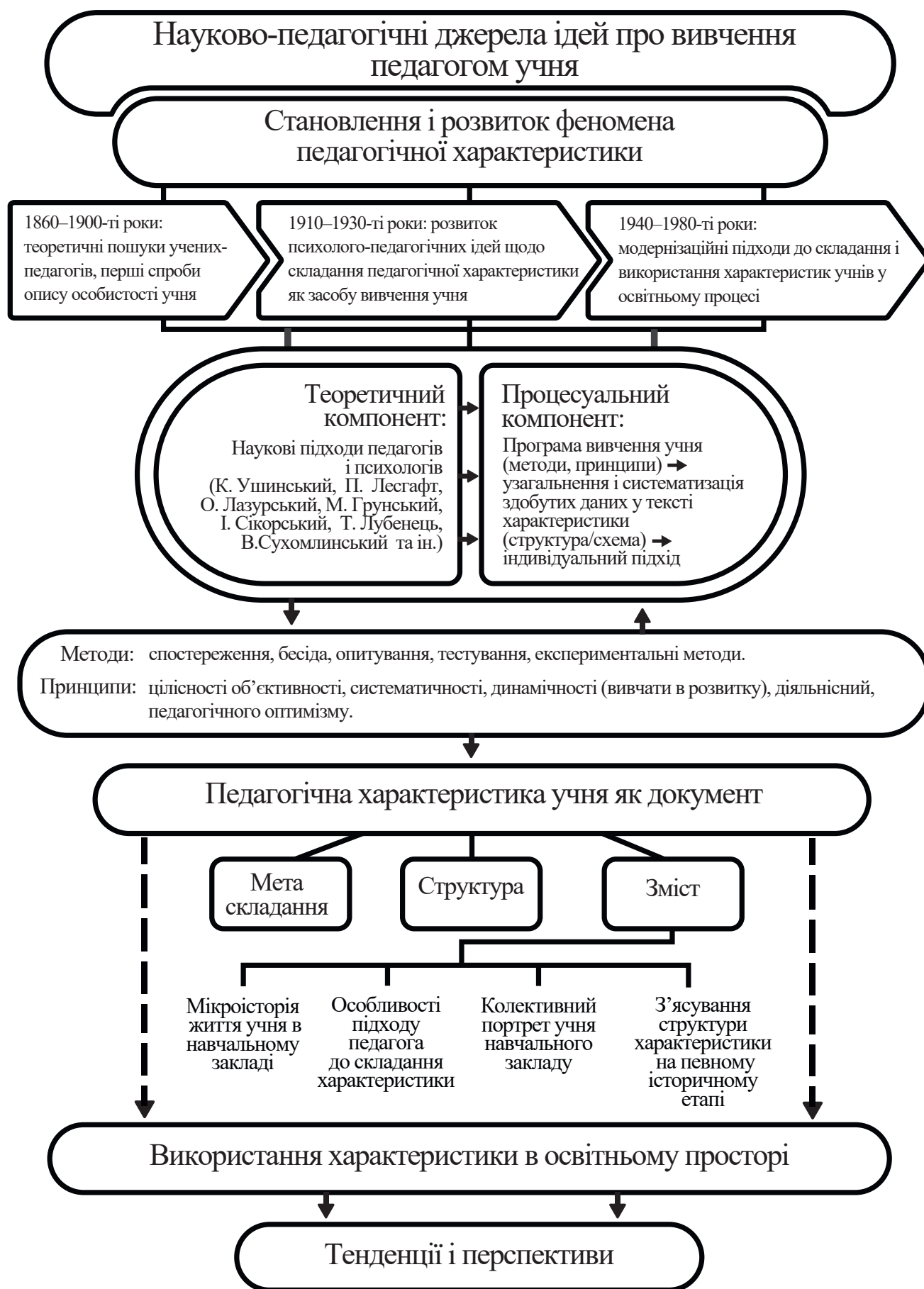

Рис.1. Логіко-структурна модель дослідження феномену педагогічної характеристики учня

У розділі висвітлено процес проведення джерелознавчої евристики та результати систематизації джерел, їх джерелознавчого аналізу та синтезу, що стало підставою для висвітлення історіографії феномену педагогічної характеристики учня за проблемно-тематичним принципом у поєднанні з хронологічним. Виділено такі групи джерел: документи нормативно-правового характеру; інтерпретаційні джерела – праці сучасних науковців, дотичні до теми дослідження; неопубліковані архівні документи й матеріали; видання іноземними мовами, які використано для з'ясування окремих аспектів дослідження; візуальні джерела; матеріали сайтів Інтернет.

Визначено основні періоди наукового вивчення і практичного втілення в освітньому просторі феномену педагогічної характеристики учня: I період – теоретичний (1860–1900-ті рр.), II період – психолого-педагогічний (1910–1930-ті рр.), III період – педагогічно-практичний (1940–1980-ті рр.). Ця періодизація відбиває основні віхи становлення і розвитку досліджуваного феномену. При її створенні враховано, що розвиток педагогічної думки і розвиток освіти хоч і діють у одному історичному просторі, вони не ідентичні. Цим зумовлено визначення межі першого і другого періодів – 1910 р. – адже саме з початком другого десятиліття ХХ ст. формується предикативна функція поняття «педагогічна характеристика учня», коли відбувається співвіднесення цього поняття з педагогічною реальністю (виокремлення і поширення в освітньому просторі) і його закріплення в поняттєво-категорійному апараті педагогічної науки.

Вихідним пунктом авторської концепції дослідження є розгляд феномену педагогічної характеристики учня як складної багатокомпонентної структури у такій ієрархії: науково-педагогічні джерела ідей про вивчення педагогом учня, теоретичний і практичний (процесуальний) компоненти досліджуваного феномену, педагогічна характеристика як документ в освітньому просторі, тенденції розвитку феномену педагогічної характеристики учня з урахуванням історико-педагогічного досвіду.

Ця ієрархія здебільшого збігається з розробленою періодизацією розвитку феномену педагогічної характеристики, хоча такі його важливі складові, як теоретичний і практичний (процесуальний) компоненти та використання в освітньому просторі, однаковою мірою характерні для II і III періодів. Пояснює це сама природа педагогічного феномену, його сутність як сукупності взаємопов'язаних елементів. Тому структуру дослідження побудовано у такій послідовності:

- науково-педагогічні джерела ідей про вивчення педагогом учня як передумова появи феномену педагогічної характеристики;
- теоретико-методична розробка характеристики учня педагогами і психологами наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.;
- виокремлення і поширення феномену педагогічної характеристики в освітньому просторі на початку ХХ ст.;
- внесок вітчизняних педологів у проблему вивчення учня та в методику складання характеристики (1920–1930-ті роки);
- підходи до складання психолого-педагогічних характеристик учнів у вітчизняній педагогіці 40–80-х рр.;

- феномен педагогічної характеристики учня в науково-методичній спадщині Василя Сухомлинського;
- тенденції та перспективи розвитку досліджуваного феномену.

Усі викладені вище складові з представленою періодизацією лягли в основу дослідження.

У другому розділі **«Науково-педагогічні джерела про вивчення учня в історії вітчизняної освіти ХІХ століття»** доведено, що вперше поставив питання про вивчення педагогом учня М. Пирогов, який висунув як провідну ідею освіти виховання в людині насамперед людини. Вчений став основоположником вимоги психологічного обґрунтування педагогіки, надалі розвиненого К. Ушинським, який вперше сформулював і обґрунтував ідею про вивчення дитини як наукову проблему. Педагог відповідно до антропологічного принципу заклав основи всебічного, цілісного підходу у вивченні учня, наголошуючи, що знання про дитину пов'язані з усіма ланками педагогічного процесу і детермінують їх.

Обґрунтовано, що К. Ушинський, виходячи з психологічних основ педагогічної науки, вважав, що найпершою і найнеобхіднішою умовою для вчителя на шляху вивчення дитини є наявність психологічних знань. Вчений виділив два діалектично пов'язаних джерела, на яких будується педагогічний процес, а значить, і вивчення учня: досвід педагога і теоретичні положення психологічної та педагогічної наук. Підкреслено, що К. Ушинський наполягав на тому, що педагогіка як наука має користуватися власними методами вивчення свого предмета. Оскільки таким предметом виступає жива дитина, яка перебуває в постійному русі, у постійному розвитку, то і вивчати її треба, спостерігаючи за нею, тому провідним методом вивчення вчителем учня має бути спостереження. Визначено, що, трактуючи виховання як комплексний, цілісний процес, К. Ушинський відповідно до антропологічного підходу вимагав цілісного, комплексного вивчення предмета цього процесу – людини. Акцентовано на провідній ідеї педагога, яка відображає взаємозв'язок процесів вивчення і виховання людини і є провідним принципом вивчення учня: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна попереду пізнати її також у всіх відношеннях».

На підставі розгляду характеристик учнів, які склали Р. Жилле (1819–1820), Л. Толстой (1861, 1862) і О. Острогорський (1867), з'ясовано, що це були перші в історії вітчизняної освіти спроби складання педагогічних характеристик і що їх зміст залежав від педагогічного і адміністративного досвіду автора (Р. Жилле) та письменницького обдарування (О. Острогорський) у поєднанні з новаторством та педагогічною майстерністю (Л. Толстой). Виявлено, що наукового підґрунтя для складання характеристик на той час не було, і автори, спостерігаючи за учнями, спиралися на власний педагогічний досвід.

Встановлено, що внаслідок поставлення М. Пироговим означеної проблеми, її наукового обґрунтування К. Ушинським, появи перших у вітчизняній педагогіці педагогічних характеристик учнів (Р. Жилле, О. Острогорський, Л. Толстой), вивчення педагогом учня як необхідна передумова написання педагогічної характеристики в 50–60-тих рр. ХІХ ст.

базувалося на таких головних ідеях:

- гуманістичні тенденції, антропологічний підхід до розвитку людини;
- уявлення про те, що внутрішній світ дитини своєрідний, відмінний від світу дорослого, і має свої специфічні закономірності розвитку;
- нове розуміння предмета педагогіки, яким виступає людина, дитина, а відповідно розуміння необхідності її цілісного, всебічного вивчення;
- встановлення взаємозв'язків педагогіки і психології.

Зроблено висновок, що ці ідеї стали підґрунтям подальшої розробки феномену педагогічної характеристики учня у працях О. Віреніуса, О. Лазурського, П. Лесгафта, І. Сікорського та ін.

У третьому розділі **«Розвиток ідей щодо складання педагогічної характеристики як засобу вивчення учня у вітчизняній педагогіці та психології кінця XIX – початку XX ст.»** на основі аналізу науково-педагогічних праць вітчизняних педагогів і психологів кінця XIX – початку XX ст. встановлено, що цей час став якісно новим історичним періодом у розробці феномену педагогічної характеристики, який відзначається появою різних наукових підходів до вивчення учня та узагальнення отриманих знань про нього.

З'ясовано, що внесок П. Лесгафта в розробку феномену педагогічної характеристики полягає в тому, що він, застосувавши метод спостереження і спираючись на ідею К. Ушинського про цілісне вивчення учня, систематизував у формі описів шість типів школярів (лицемірний, честолюбний, добродушний, м'яко-забитий, злісно-забитий, пригнічений). Ці описи за своїм змістом є розлогими характеристиками учнів, складеними за певним планом. Як приклад, у формі таблиці представлено структуру характеристики учня честолюбного типу: 1) сімейні умови життя учня, 2) його прояви з фізичного, розумового, морального боку, 3) ставлення до учня з боку однокласників та вчителів, 4) погляд на майбутнє учня, 5) необхідні педагогічні корективи характеру і поведінки учня. Доведено, що типологія учнів П. Лесгафта справила значний вплив на розвиток української науково-педагогічної думки, про що свідчить рецепція його типології у працях Г. Ващенко, Т. Галушко, М. Даденкова, В. Зеньковського, О. Лазурського, І. Леонтєвої, С. Русової, Н. Сейко та ін.

Обґрунтовано, що активна участь у розробці програм вивчення учня та методики складання характеристики представників суміжних наук – психолога О. Лазурського та медика О. Віреніуса – зумовила необхідність розмежувати в дослідженні два споріднених, але по суті різних завдання – психологічне і педагогічне: педагоги розглядали характеристику учня у практично-педагогічній площині, тоді як праці представників інших наук мали виразну теоретико-психологічну спрямованість.

Встановлено, що засновник характерології О. Лазурський розглядав необхідність вивчення учня у зв'язку з власним вченням про особистість, її ендопсихічними і екзопсихічними особливостями, а також у зв'язку з розробленою спільно з С. Франком програмою дослідження особистості. Проаналізовано методичні рекомендації вченого щодо методів дослідження учня (спостереження, природний експеримент) і складання тексту характеристики. Представлено запропоноване вченим графічне доповнення до

тексту характеристики – «зірочку Лазурського», коли різні характерологічні якості вчений розподіляв по радіусах кола, а поєднуючи точки, нанесені на радіусах відповідних психічних властивостей, отримував графічне вираження особливостей особистості у вигляді більш-менш правильної або неправильної зірки.

Аргументовано, що з'ясування впливу на психічний розвиток таких факторів, як стан здоров'я, особливості життя і виховання, зіставлення статури, темпераменту, характеру і розумових здібностей привели О. Віреніуса до створення оригінальної програми вивчення учня, в основу якої вчений поклав анатомічний принцип, за яким існує чотири головних типи статури відповідно до основних чотирьох тканин тіла людини: клітковинний, епітеліальний, м'язовий і нервовий. Щодо темпераменту, то О. Віреніус спирався на класифікацію Гіппократа, виділяючи холеричний, сангвінічний, меланхолійний та флегматичний. Учений наполягав, що такий четвертий поділ за статурою і темпераментом підтверджує теорія і практика, і його слід застосовувати й щодо характеру та розумових здібностей учнів. Наприклад, м'язовій статурі відповідає холеричний темперамент, активний характер, а серед розумових здібностей найрозвиненішою є увага. До переваг програми О. Віреніуса відносимо типологічний принцип, ідею про систематизацію рис характеру у спеціальному переліку, увагу до здоров'я учня, заклик до цілісного вивчення школяра. Крім того, вчений вперше запропонував долучати до характеристики учня його фотографію.

На підставі аналізу праць представників експериментальної педагогіки О. Нечаєва і Г. Россолімо зроблено висновок, що ці вчені наполягали на взаємозв'язку вивчення вчителем учня з наступним складанням характеристики і, закладаючи основи методики її складання, запропонували спеціальні опитувальники, які були цінним орієнтиром учителю у процесі написання характеристики. Питання характеристики вчені розглядали цілісно в різних аспектах: від необхідності підвищення психологічних знань учителя (О. Нечаєв) до розробки плану вивчення учня, який водночас був структурою характеристики (О. Нечаєв, Г. Россолімо). Підкреслено, що методом психологічних профілів Г. Россолімо вніс у розробку феномену характеристики учня такі позитивні тенденції, як кількісне вимірювання рівня сформованості психічних процесів та графічний аналіз результатів.

Виявлено, що дослідження українського психолога І. Сікорського цілісно і всебічно охоплювали дитину і сприяли появі нового типу виховання, що ґрунтується на знаннях психолого-фізіологічних особливостей дитини. В узагальненому вигляді науковий внесок І. Сікорського в розробку феномену педагогічної характеристики представлено у формі такого ланцюжка взаємопов'язаних дій ученого: проведення першого в педагогіці психолого-педагогічного експерименту → визначення теоретичних основ вивчення учня → з'ясування мети складання характеристики з наголосом не лише на констатувальному, але й прогностичному її характері → розробка плану вивчення дитини (структури майбутньої характеристики).

Відтак зауважено, що науковий доробок П. Лесгафта, О. Лазурського, О. Віреніуса, О. Нечаєва, Г. Россолімо, І. Сікорського став підвалиною наступного етапу розробки феномену педагогічної характеристики, коли він виокремлюється і поширюється в освітній практиці; педагогічну характеристику починають застосовувати в навчальних закладах України, запроваджувати її складання як

обов'язковий елемент до навчальних програм педагогічних училищ та вчительських інститутів.

У четвертому розділі **«Виокремлення й поширення характеристики учня як педагогічного феномену в освітній практиці кінця XIX – початку XX ст.»** проаналізовано праці педагогів кінця XIX – початку XX ст. та тексти педагогічних характеристик учнів, встановлено, що в цей період відбувається виокремлення й поширення педагогічної характеристики як феномену в освітньому просторі і що фундаторами її упровадження в навчальний процес стали К. Єльницький, М. Грунський, Т. Лубенець.

Обґрунтовано, що К. Єльницький, спираючись на ідею К. Ушинського про цілісне вивчення учня, заклав основи систематичного складання характеристик і вперше у вітчизняній педагогіці представив цілісні педагогічні характеристики 33 дівчаток-підлітків. Шляхом аналізу текстів складених ним характеристик простежено прагнення автора до цілісного опису проявів індивідуальності учениць у розумовій, моральній, емоційній сферах розвитку, а також у взаєминах школярок з подругами і батьками.

Встановлено, що М. Грунський на основі власного педагогічного досвіду розробив алгоритм роботи вчителя над складанням характеристики, який передбачав вивчення психологічних праць, спостереження за учнями і накопичення матеріалів у педагогічному щоденнику, ознайомлення з кращими зразками характеристик (К. Єльницький, П. Лесгафт, О. Лазурський). Акцентовано, що педагогічні характеристики, на думку М. Грунського, відіграють у навчально-виховному процесі ключову роль, оскільки уміння їх правильно складати вимагає не лише ґрунтовних теоретичних знань, а й яскраво демонструє загальну здатність майбутнього педагога працювати з дітьми. На переконання вченого, уміння написати педагогічну характеристику учня є своєрідним індикатором педагогічних здібностей і придатності до педагогічної праці.

Доведено, що Т. Лубенець, експериментально вивчаючи писемне мовлення школярів за зразком французьких психологів А. Біне та А. Леклера, розробив власну типологію учнів, виділивши 4 типи школярів: описовий, емоційний, розсудливий, формальний. Під час вивчення учнів педагог використовував досвід західноєвропейських і американських учених В. Джеймса, Д. Ланкастера, Л. Пранга, Д. Тіндала. Результати спостережень за учнями і експериментів з навчання грамоти, арифметики, анкетування, Т. Лубенець узагальнював у формі педагогічних характеристик, які водночас були засобом вивчення учнів і містили такі структурні елементи: 1) рівень розвитку розумових здібностей, 2) уміння читати, 3) уміння рахувати, 4) особливості письма, 5) особливості малюнків, 6) індивідуальні риси характеру, 7) поведінка.

Виявлено, що педагогічні характеристики починають широко практикувати в роботі українських навчальних закладів початку XX ст., а мета і призначення характеристики залежали від типу навчального закладу і варіювалися від способу оцінювання (Харківська жіноча недільна школа Х. Алчевської) до засобу вивчення учня майбутніми педагогами (Глухівський учительський інститут та Київське 2-ге жіноче духовне училище) та підсумкового документу про перебування учня в

навчальному закладі (Київська Колегія Павла Галагана). Простежено, що в процесі складання характеристики викладачі та майбутні вчителі керувалися спеціальними методичними посібниками Б. Комаровського, М. Павлової, В. Роднікова та рекомендаціями, викладеними в науково-педагогічних працях учених-педагогів і психологів О. Віреніуса, М. Грунського, К. Єльніцького, О. Лазурського, П. Лесгафта. Характеристика учня як педагогічний феномен набула чіткої визначеності: це був документ, який підсумовував навчальну діяльність та поведінку учня, його нахили та індивідуальні риси характеру, і подавався при вступі у вищі навчальні заклади. Зроблено висновок, що зусиллями вчених-педагогів та психологів було сформовано структуру педагогічної характеристики учня з відзначенням у ній таких основних даних: віку, біографічних даних, стану здоров'я, успішності, індивідуальних особливостей та рівня розумового і морального розвитку учня.

Ці напрацювання використовувалися і в новий – радянський період розвитку української школи, хоча імена М. Грунського, О. Віреніуса, О. Лазурського, не згадували. Нова влада ставила перед ученими-педагогами і перед школою інші завдання, яким мала відповідати й педагогічна характеристика учня.

У п'ятому розділі **«Феномен педагогічної характеристики школяра в українській педагогічній науці 20–30-х рр. ХХ ст.»** представлено результати дослідження теоретичних і методичних праць українських педагогів і педологів 1920–1930-х років з вивчення учня та складання його характеристики і виділено такі провідні тенденції розвитку феномену педагогічної характеристики в означений період:

– бурхливий розвиток педології, де головним джерелом даних про учня були спостереження за його розвитком, які доповнювали антропометричними вимірами, анкетуванням і тестуванням, вивченням шкільної документації. С. Ананьїн розробив оригінальну схему поділу педології на три основні галузі (теоретико-описова, практико-описова, нормативна), які наочно відображають структуру цієї науки і демонструють її очевидні переваги як у вивченні учня, так і у використанні даних цього вивчення в педагогічній роботі. М. Тарасевич стисло, але вичерпно схарактеризував основні педологічні методи: біографічний, природний експеримент, психоаналіз, метод вивчення продуктів дитячої творчості, анкетний метод, тести, лабораторний психологічний метод, порівняльний метод. Ці методи використовували педологи, всебічно вивчаючи учнів шляхом дослідження дитячого колективу (О. Залужний), дітей-ватажків в дитячих будинках м. Одеси (С. Тагамлицька), соціальних інтересів дітей (Е. Краснопольський, І. Гук), соціальних реакцій (поведінки) (Е. Мухіна), емоцій школярів (О. Сергучов), втомлюваності учнів (П. Волобуїв), репродукції рухів (Д. Елькін), бюджету часу школярів (М. Кудрицький, І. Таранів), впливу побутових («хатніх») умов життя учнів на їхню успішність у навчанні (О. Фігурин), «дитячих інтересів в широкому розумінні цього слова» (Л. Деполович). Внаслідок комплексного застосування результатів цих досліджень педологи отримували детальну характеристику учня, що містила фізіологічні дані, дані про розумовий розвиток, відомості про соціальні умови, педагогічну характеристику успішності учня і його ставлення до навчання. Характеристику учнів складалися за планом (І. Гук, О. Фігурин), у якому, окрім

зазначених вище параметрів, обов'язковим елементом було визначення класової спрямованості учня;

– наукові пошуки західноукраїнських педагогів в контексті європейської педагогічної думки 1920–1930-х років сконцентровані в таких головних ідеях: використання у процесі вивчення учня психографічних схем (Я. Ярема, М. Остапович, Д. Козій), карт індивідуальності (І. Кухта), розробка чіткої програма складання характеристики учня на основі вивчення його розумових і фізичних якостей (М. Базник). Залучення до дослідження аналізу внеску педагогів цього регіону України дало підстави для висновку, що феномен педагогічної характеристики учня набув у 1920–1930-х роках загальнонаціонального масштабу;

– альтернативність підходу А. Макаренка до складання педагогічних характеристик, яка виявлялася в тому, що, складаючи характеристики, педагог не використовував жодної схеми чи програми, а спирався виключно на власний досвід роботи зі своїми вихованцями та на власну розвинену педагогічну інтуїцію. Наявність педагогічного прогнозу про майбутнє вихованця вигідно вирізняє характеристики А. Макаренка з-поміж інших;

– спільним для усіх педагогічних характеристик, які склали в цей період, є цілісний підхід до вивчення учня.

Констатовано, що в середині 1930-х років над педологією, її існуванням як науки, і загалом над проблемою всебічного вивчення учня нависла загроза, яка реалізувалася в постанові ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. «Про педологічні перекирення в системі наркомосів», яка фактично заборонила педологію і оголосила її «лженаукою». Акцентовано, що за рік до появи цієї постанови побачила світ ґрунтовна стаття психолога С. Рубінштейна «Психолого-педагогічна характеристика учнів початкової та середньої школи» (1935), де вперше використано термін «психолого-педагогічна характеристика», який почнуть широко вживати в педагогічній науці наприкінці 1940-х – початку 1950-х і вживають дотепер. Ця стаття стала науковим передбаченням розгрому педології, спробою мінімізувати негативний вплив ліквідації цієї науки і водночас – визначити магістральні напрями вивчення учня та складання його характеристики на майбутнє. Серед цих напрямів провідним визначаємо використання педагогічної характеристики як підґрунтя індивідуального підходу до учня, який стане однією з провідних педагогічних ідей 1940–1980-х років.

У шостому розділі **«Модернізаційні підходи до складання психолого-педагогічних характеристик учнів у вітчизняній педагогіці 40–80-х рр. ХХ ст.»** на основі розгляду наукових праць, присвячених як теоретичним, так і практичним (процесуальним) аспектам феномену педагогічної характеристики учня в 1940–1980-х рр., доведено, що цей феномен вчені та педагоги-практики розглядали у зв'язку з розробкою застосування принципу індивідуального підходу в навчально-виховному процесі вітчизняної школи.

Дослідники відводили педагогічній характеристиці провідну роль у реалізації індивідуального підходу до учня (П. Войтик, І. Риданова, Є. Балашов), визначали її як засіб підвищення ефективності навчання (Д. Сонін), як педагогічний документ, у якому фіксують знання вчителя про учня з метою вироблення оптимальних шляхів формування його особистості (С. Рівес, І. Унт, Б. Баєв). Учені пропонували принципи

вивчення учня (цілісності, об'єктивності, систематичності, динамічності, діяльнісний) (О. Шнірман) та програми (схеми) вивчення учня і складання його характеристики з різним ступенем деталізації і конкретизації індивідуальних рис школяра (І. Каїров, Є. Здорова-Устінова, Г. Самброс, Б. Баєв, К. Хоменко, Б. Снопик).

У всіх працях досліджуваного періоду, які було проаналізовано, наявні зримі ідеологічні орієнтири: педагогічні характеристики учнів обов'язково містили пункт про ідейно-моральні риси «нової» радянської людини. Заідеологізованість педагогічної науки 1940–1980-х рр. виявлялася не лише у змісті, а й у мові наукових праць, яка рясніє конструкціями типу «озброїти вчителя», «завоювати належне місце», «вести боротьбу», «армія вчителів», «на фронті науки» тощо.

Аналіз показав, що єдиної затвердженої структури педагогічної характеристики в цей період не було, тому шкільні вчителі складали характеристики, спираючись на Правила для учнів 1943, 1961 та 1973 рр., відображаючи у змісті їх дотримання, часто просто цитуючи окремі пункти Правил і зрідка конкретизуючи прикладами. Це зумовлювало і зміст та послідовність тексту характеристики відповідно до пунктів правил.

Аргументовано, що всебічно і глибоко феномен педагогічної характеристики учня розробив В. Сухомлинський. Досвід практичної діяльності вченого-педагога в очолюваній ним Павлівській школі з вивчення учня та складання його характеристики став не лише наочним підтвердженням викладених вище теоретичних положень тогочасної педагогічної науки, а й багато в чому випередив свій час. Проаналізовані у розділі характеристики учнів Павлівської школи першої половини 1950-х рр. та кінця 1960-х рр. дають підстави для висновку, що погляди Василя Олександровича на роль і значення психолого-педагогічної характеристики не були сталими, а еволюціонували разом з розвитком педагогічного світогляду вченого, що яскраво відбилося у змісті характеристик, складених педагогами очолюваного ним колективу: від констатації рівня успішності учнів і пов'язаних з ним інтелектуальних якостей до глибокого проникнення в суть психічних процесів, вдумливого аналізу і з'ясування причин складних і часом суперечливих проявів особистості учня, рекомендацій щодо шляхів покращення характеру вихованців. Пізнання учнів вчителями стало більш повним і глибоким, з переважанням в уявленнях про учнів позитивних якостей. Доведено, що зміни у вивченні педагогом учня, і, як наслідок, у змісті характеристик були зумовлені функціонуванням організованого В. Сухомлинським у Павлівській школі психологічного семінару (1965), що став справжньою лабораторією вивчення учня та складання його психолого-педагогічної характеристики з подальшим її застосуванням у процесі індивідуалізації навчання і виховання.

У 1970–1980-х роках було подолано відокремленість змістового і методичного рівнів у організації вивчення педагогом учня, запропоновано на основі новітніх наукових досягнень нові програми вивчення школяра, які водночас становили структуру характеристики. Педагогічну характеристику учня розглядали як передумову індивідуального підходу до учня, а основними її вимогами було визначення рівня успішності та відображення ідейних рис «нової радянської» людини, розробляли детальні програми вивчення учня з різним ступенем конкретизації кожного пункту програми та плану складання характеристик, поглиблено досліджували вікові

особливості школярів (молодші, середні, старші класи) і розробляли відповідні програми вивчення учнів та плани складання їх психолого-педагогічних характеристик.

Сьогодні феномен педагогічної характеристики затребуваний учителями, представлений у навчальній педагогічній літературі, використовується із застосуванням новітніх інформаційних технологій. Питання характеристики учня розробляють сучасні психологи. Феномен педагогічної характеристики продовжує перебувати в дослідницькому полі педагогічної науки.

ВИСНОВКИ

Дослідження виникнення та розвитку феномену педагогічної характеристики учня у вітчизняній освіті та педагогічній науці в середині XIX – другій половині XX ст. дає змогу зробити такі загальні висновки:

1. Здійснений у ході дослідження аналіз джерельної бази та історіографії з обраної теми показав: феномен педагогічної характеристики учня як окрема історико-педагогічна проблема системно і комплексно не вивчався; у вітчизняній науці немає окремих праць про становлення і розвиток цього явища. Це підтверджує необхідність вивчення появи та функціонування характеристики учня як складного багатоаспектного педагогічного феномену, важливого складника загальнопедагогічного процесу, що існує в педагогічній реальності і освітньому просторі, а отже і відображає їх стан на певному відрізку часу, виявляє спрямування науково-педагогічної думки, увиразнює взаємозв'язки та взаємовпливи педагогічної науки і освіти.

Підвалиною концептуальних засад дослідження обрано теоретико-методологічні праці наукової школи О. Сухомлинської (Н. Гупан, Л. Березівська, О. Петренко, Н. Побірченко, Н. Сейко, В. Федяєва, Т. Янченко та ін.) щодо модернізації методологічної бази історико-педагогічних досліджень: домінування проблемного підходу в межах хронологічного, міждисциплінарний характер історико-педагогічних пошуків, регіональний підхід, концентрація тематики досліджень на актуальних аспектах розвитку сучасної української освіти і педагогічної науки. Відтак концептуальну матрицю дослідження склала сукупність адекватних предмету й меті теоретичних підходів (базовий – феноменологічний підхід, з яким на макрорівні узгоджуються герменевтичний, системно-хронологічний, антропологічний, персоналістичний, психологічний, парадигмальний, регіональний, історіографічний та джерелознавчий підходи, а також – мікроісторичний), методів (історико-структурний, конструктивно-генетичний, порівняльно-зіставний, парадигмальний, ретроспективний, моделювання, контент-аналіз), принципів (історизму, об'єктивності, системності, детермінізму). Виділено і розкрито відповідно до предмета дослідження категорійно-понятійний апарат (педагогічна характеристика як феномен, педагогічна реальність, освітній простір, дитина, типологія учнів, програма (план) вивчення учня, структура характеристики, індивідуальний підхід, вітчизняна педагогіка та ін.), який також виступає складовою концептуальних засад дослідження. Простежено, що поняття «характеристика учня» впродовж власної

історії трансформувалося у такій послідовності: «характеристика учня» (Х. Алчевська, 1902) → «шкільна характеристика» (О. Лазурський, 1908) → «педагогічна характеристика» (М. Грунський, 1914) → «психолого-педагогічна характеристика» (С. Рубінштейн, 1935). До наукового вжитку запропоновано авторське тлумачення поняття «феномен педагогічної характеристики».

У такий спосіб побудована теоретико-методологічна, концептуальна схема дослідження дала змогу здійснити історико-педагогічну реконструкцію виникнення та розвитку феномену педагогічної характеристики учня у вітчизняній освіті та педагогічній науці в середині ХІХ – другій половині ХХ ст.

Дослідженням доведено, що всебічний комплексний розгляд феномену педагогічної характеристики учня як складної багатокомпонентної структури, графічно представленої у розробленій логіко-структурній моделі на рис. 1, дозволив вибудувати наукову аргументацію у такій послідовності: науково-педагогічні джерела про вивчення педагогом учня як передумова появи феномену педагогічної характеристики → теоретична розробка характеристики учня педагогами і психологами наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. → виокремлення і поширення феномену педагогічної характеристики в освітньому просторі на початку ХХ ст. → внесок вітчизняних педагогів і педологів у проблему вивчення учня та в методику складання характеристики (1920–1930-ті роки) → модернізаційні підходи до складання психолого-педагогічних характеристик учнів у вітчизняній педагогіці 40–80-х рр. ХХ ст. → феномен педагогічної характеристики учня в науково-методичній спадщині Василя Сухомлинського → тенденції та перспективи розвитку досліджуваного феномену.

2. Результатом проведення джерелознавчої евристики, систематизації виявлених джерел, їх аналізу та синтезу стало висвітлення історіографії феномену педагогічної характеристики учня за проблемно-тематичним принципом у поєднанні з хронологічним. Дослідження ґрунтується на таких групах джерел: *документи нормативно-правового характеру* (циркулярні розпорядження, інструктивно-методичні вказівки, накази), *праці вітчизняних педагогів, психологів* (М. Пирогов, К. Ушинський, П. Лесгафт, К. Єльніцький, О. Віреніус, О. Лазурський, О. Нечаєв, Г. Россолімо, М. Грунський, І. Сікорський, Т. Лубенець, О. Залужний, А. Макаренко, С. Рубінштейн, В. Сухомлинський, К. Хоменко, Б. Баєв та ін.), *фахова педагогічна періодика середини ХІХ – ХХ ст.* («Журнал Міністерства народного просвещения», «Циркуляр по Киевскому учебному округу», «Радянська освіта», «Шлях освіти» («Путь просвещения»), «Комуністична освіта», «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», «Радянська школа» та ін.), *інтерпретаційні джерела – праці сучасних науковців, дотичні до теми дослідження* (М. Антонєць, Л. Березівська, О. Галян, Н. Дічек, Н. Коляда, І. Леонтєва, О. Петренко, О. Сухомлинська, В. Федяєва, Т. Янченко та ін.), *неопубліковані архівні документи й матеріали, що зберігаються в державних архівах та музеях України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського, Державний архів м. Києва, Педагогічний музей України, архів Ковчинського закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів імені Л. П. Дєполович Куликівської селищної ради Чернігівської

області), *видання іноземними мовами* (А. Binet, А. Cockerill, С. Ginzburg, Е. Kretschmer, А. Leclère, G. Levi, А. Maslow, Н. Münsterberg, С. Poni, J. Revel, J. Rusen та ін.), *візуальні джерела* (зображальні – графічні доповнення до характеристик учнів, схеми складання характеристики; зображально-вербальні – кондуїтні списки учнів гімназій кінця ХІХ – початку ХХ ст. та особові справи учнів 1940–1980-х років), *матеріали сайтів Інтернет*.

Зазначені джерела систематизовано у три групи, які репрезентують послідовність розробки досліджуваного феномену: 1) праці, присвячені вивченню педагогом учня, 2) праці зі складання педагогічної характеристики школяра, 3) праці, присвячені індивідуальному підходу до учня. Таким чином, систематизацію здійснено на основі інтеграції змісту і виду джерел, що дає змогу розглянути розробку різних аспектів досліджуваного феномену в динаміці: від теоретичного обґрунтування до практичної реалізації.

3. Визначені концептуальні засади дослідження, аналіз джерельної бази та історіографії окресленої проблеми дали підстави для обґрунтування періодів розвитку феномену педагогічної характеристики на основі системно-хронологічного і парадигмального підходів. В основу запропонованої періодизації покладено зміни в наукових підходах до розробки питання педагогічної характеристики учня та в поширенні характеристик учнів як підґрунтя індивідуального підходу у практиці роботи школи:

I період: 1860–1900 роки – теоретичні пошуки учених-педагогів у питанні вивчення вчителем учня; перші спроби опису особистості вихованця. В цей період характеристика виступає засобом вивчення учня на принципах цілісності (К. Ушинський) та системності (К. Єльницький) із застосуванням типологічного підходу (О. Віреніус, П. Лесгафт);

II період: 1910–1930 роки – розвиток психолого-педагогічних ідей щодо складання педагогічної характеристики як засобу вивчення учня на основі експериментальних методів, зокрема природного експерименту (О. Лазурський), педологічних досліджень 1920-х – початку 1930-х рр. В результаті комплексного вивчення учня вчені склали структуровану характеристику, що містила особові та фізіологічні дані, дані про розумовий розвиток, відомості про успішність учня і його ставлення до навчання, індивідуальні особливості. Педагогічну характеристику починають практично застосовувати в освітньому просторі.

III період: 1940–1980 роки – удосконалення підходів до складання і практичного використання педагогічних характеристик учнів у навчально-виховному процесі: від шаблонності 1940–1950-х рр. до індивідуалізації 1960–1980-х рр., коли характеристику починають розглядати як підґрунтя індивідуального підходу до учня, а головним предметом досліджень стає психологічний бік учнівської характеристики й пов'язане з цим підвищення психологічної грамотності вчителів; складання характеристики учня стає обов'язковим елементом педагогічної практики майбутніх учителів.

З метою поглибленого вивчення окремих аспектів виникнення феномену педагогічної характеристики до дослідження залучено відповідні матеріали в дещо ширших хронологічних межах: від появи перших задокументованих характеристик

учнів (1819–1820 рр.) до тенденцій і перспектив розвитку педагогічної характеристики в наш час та в майбутньому, поєднуючи ретроспективи та перспективи.

4. Аргументовано, що джерелом і аксіоматичним системотвірним концептом феномену педагогічної характеристики учня став індивідуальний підхід до учня, перші згадки про застосування якого датуємо 1860 р., коли в одному з перших педагогічних періодичних видань – «Циркулярі по управлінню Київським начальним округом» з'явилась стаття П. Виковського, присвячена «індивідуалізуванню в середніх навчальних закладах». Пояснюємо її появу позицією тодішнього попечителя Київського навчального округу Миколи Пирогова, який перший висунув ідею виховання в людині насамперед людини й наполягав у зв'язку з цим на необхідності вивчення вчителем учнів з урахуванням особливостей психологічного розвитку вихованців. Ця думка була розвинена К. Ушинським, який вперше сформулював і узasadнив ідею про вивчення педагогом дитини як наукову проблему і в її основу поклав: антропологічний підхід; уявлення про те, що внутрішній світ дитини відмінний від світу дорослого і має специфічні закономірності розвитку; нове розуміння предмета педагогіки, яким є дитина, а відповідно – розуміння необхідності її цілісного, всебічного вивчення; встановлення взаємозв'язків педагогіки і психології.

Доведено, що вивчення учня з середини ХІХ – у другій половині ХХ ст. концентрувалося на вивченні закономірностей і особливостей розвитку дитини, формування її поведінки, організації навчально-виховного процесу, тобто в центрі наукових досліджень знаходилася особистість дитини.

Розробляючи теоретичні засади вивчення дитини, педагоги і психологи розглядали педагогічну характеристику як засіб вивчення учня за такими підходами: розробка типології учнів на основі методу спостереження (П. Лесгафт); експерименту (Т. Лубенець); індивідуальних відмінностей в статурі (О. Віреніус); розробка детальної програми вивчення учнів, побудованої на власному вченні про особистість, її ендопсихічних і екзопсихічних особливостях (О. Лазурський); використання спеціальних опитувальників як цінних орієнтирів для написання характеристики (О. Нечаєв і Г. Россолімо); розширення мети складання характеристики з наголосом не лише на констатувальному, але й прогностичному її характері (І. Сікорський);

Встановлено, що структуру характеристики визначала мета її складання: наукова – створення класифікації характерів (О. Лазурський) – вимагала чіткого структурування відповідно до програми вивчення учня; практична ж передбачала реалізацію індивідуального підходу до учня через збір інформації (вік, склад родини, фізичні дані). Поєднання обох підходів активізувало створення методик написання педагогічної характеристики учня у систематичній формі (К. Єльніцький), шляхом алгоритмізованої роботи майбутніх учителів зі складання характеристики (М. Грунський), у формі спеціальних методичних посібників для вчителя (Б. Комаровський, М. Павлова).

5. В дисертаційному дослідженні розкрито і продемонстровано, як на початку ХХ ст. відбулося виокремлення й поширення характеристики учня як педагогічного феномену у практиці роботи тогочасних навчальних закладів. Її мета і призначення залежали від типу навчального закладу і варіювалися від способу оцінювання до

засобу вивчення учня майбутніми педагогами та підсумкового документу про перебування учня в навчальному закладі. Характеристика учня як педагогічний феномен стала документом, який підсумовував навчальну діяльність та поведінку учня, його нахили та індивідуальні риси характеру, і подавався при вступі у вищі навчальні заклади. Вміщували характеристику в кондуїтний список – одну з форм характеристики учня, поширену в гімназіях на початку минулого століття.

З'ясовано, що в процесі складання характеристики викладачі та майбутні вчителі керувалися спеціальними методичними посібниками та рекомендаціями, викладеними в науково-педагогічних працях учених-педагогів і психологів (О. Віреніус, М. Грунський, К. Єльніцький, О. Лазурський, П. Лесгафт та ін.), чийми зусиллями було сформовано структуру педагогічної характеристики учня з відзначенням у ній таких основних даних: віку, біографічних даних, стану здоров'я, успішності, індивідуальних особливостей та рівня розумового і морального розвитку учня.

6. Виявлено, що у 1920–1930-х рр., застосовуючи метод спостереження за розвитком учня, а також антропометричні виміри, анкетування і тестування, вивчення шкільної документації, вітчизняна педологія як синтетична наука про дитину розробила і широко застосовувала детальну характеристику учня, що містила: фізіологічні дані, відомості про розумовий розвиток, соціальні умови, успішність учня, матеріально-побутові умови (харчування, житло, одяг), громадську активність. Було запропоновано спеціальні структуровані плани написання характеристики, у яких з часом одним із головних пунктів стала класова спрямованість учня. Зважаючи на соціальну роль виховного колективу як чинника суспільної ідентифікації, що включав усі аспекти соціалізації на основі розвитку моральної сфери і поведінки дітей, провідною тенденцією 1930-х років стало вивчення учня через колектив – О. Залужний (на засадах рефлексології), А. Макаренко (на засадах розробленої ним теорії виховного колективу), у якому формується особистість і виявляється індивідуальність.

З'ясовано, що напередодні розгрому педології уперше був застосований термін «психолого-педагогічна характеристика» (С. Рубінштейн, 1935), який стане усталеним в педагогічній науці у 1940–1980-х рр., коли характеристику стануть використовувати як підґрунтя індивідуального підходу до учня.

Застосування регіонального підходу дало змогу розкрити особливості феномену педагогічної характеристики у західному регіоні України у 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема висвітлити внесок тамтешніх педагогів у розробку методики складання педагогічної характеристики (використання психографічних схем та карт індивідуальності).

В дисертаційному дослідженні доведено, що період 1940–1980-х рр. відзначений посиленою увагою вчених-педагогів і психологів до педагогічної характеристики та активним її застосуванням у практиці роботи школи; було подолано розчленованість змістового і методичного рівнів у організації вивчення педагогом учня; запропоновано на основі новітніх наукових досягнень нові програми вивчення школяра, які водночас становили структуру характеристики. У цьому періоді виділено декілька тенденцій: характеристика учня як передумова індивідуального підходу до учня з вимогами визначення рівня успішності та відображення ідейних рис «нової радянської» людини; деталізація програми вивчення

учня з різним ступенем конкретизації кожного пункту програми та плану складання характеристик; поглиблення вивчення вікових особливостей школярів (молодші, середні, старші класи).

7. Шляхом зіставно-порівняльного аналізу діяльності і праць В. Сухомлинського доведено, що питання педагогічної характеристики учня були розроблені ним найбільш глибоко. Педагог зреалізував у своїй практичній діяльності більшість вищевикладених теоретичних положень крізь призму власного бачення та спираючись на свій науково-педагогічний досвід. Причому погляди В. Сухомлинського на педагогічну характеристику учня еволюціонували паралельно з розвитком педагогічного світогляду вченого, що яскраво відбилосся у змісті характеристик, складених учителями Павлівської школи: від констатації рівня успішності учнів до проникнення в суть психічних процесів, аналізу і з'ясування причин різних проявів особистості учня, рекомендацій щодо шляхів покращення характеру вихованців. Отже, у науково-педагогічній спадщині В. Сухомлинського відбулося оформлення досліджуваного феномену у цілісний конструкт: характеристику педагог розглядав і як засіб вивчення учня з використанням розроблених педагогами-попередниками методів та принципів, і водночас як підґрунтя індивідуального підходу.

Виявлено, що внаслідок науково-педагогічних пошуків учених щодо структури, змісту, мети складання характеристики та її практичного застосування педагогами впродовж другої половини XIX – XX століть характеристика учня на сьогодні – це усталений документ, що має структуру тексту-міркування, де в тезах відзначено якості характеру, особливості особистості учня, аргументами є конкретні факти життя, поведінки учня, здобуті внаслідок тривалого систематичного вивчення школяра шляхом спостереження та спеціальних досліджень, а висновком – педагогічні рекомендації та поради.

8. На підставі аналізу сучасної психолого-педагогічної літератури, моніторингу пошукових запитів користувачів мережі Інтернет, зокрема соціальних мереж, з'ясовано, що педагогічна характеристика учня продовжує перебувати у сфері зацікавлень учених та педагогів-практиків, та визначено такі тенденції і перспективи:

- сучасні вчені-педагоги відводять характеристиці все більш важливу роль у технології вивчення творчої особистості учня, вбачають, що вона має стати засобом вивчення учня з усталеною формою та структурою;

- сучасні психологи розвивають підходи до процесу складання психолого-педагогічної характеристики учня як до синтетичного методу дослідження в педагогічній психології, як до супроводжуючої діяльності учителя, пропонують складати «перспективні характеристики», залучаючи до них здібності, особистісні якості, внутрішні стратегії, моделі поведінки учнів, якими вони користуються в позашкільному житті;

- новітні навчально-методичні посібники з педагогічної практики студентів спрямовані на удосконалення умінь складати характеристики учнів за наведеними програмами (схемами, алгоритмами), переліками запитань для бесіди з учнем, опорними репліками для написання тексту характеристики тощо, а складання характеристики є одним із обов'язкових завдань педагогічної практики у Запорізькому національному університеті, Львівському національному університеті імені Івана

Франка, Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Уманському державному педагогічному університеті імені П. Тичини;

- перспективною тенденцією є поява в системі шкільної освіти психологічної служби, яка надає значну допомогу вчителям під час вивчення учня та складання його характеристики;

- розвиток креативних підходів до складання характеристик уможливило доступна сучасному вчителю різноманітна методична література (численні порадики та довідники для класних керівників), де подано програми характеристик для різних вікових груп учнів;

- поява нових електронних засобів сприяє удосконаленню процесу вивчення учня та складання його характеристики в електронному форматі.

Подальшими перспективами феномену педагогічної характеристики визначено її функціонування і як традиційного документа, і як додатка до своєрідного портфоліо учня поряд з іншими його досягненнями – грамотами, подяками, сертифікатами та ін. Текст педагогічної характеристики можна використовувати у прикінцевій частині Curriculum vitae (CV) чи резюме, де зазначаються такі навички, вміння, знання, як володіння спеціальними комп'ютерними програмами (пов'язаними з фахом), знання іноземних мов, відомості про власні хобі, особливо, якщо йдеться про хобі в галузі спорту чи мистецтв.

Таким чином, аргументовано, що у майбутньому, в основному зберігаючи свою форму і структуру, характеристика може змінювати змістове наповнення, відзначаючи ті необхідні якості, які характеризують учня не лише як суб'єкта навчальної діяльності, а й як потенційного співробітника, людину з широким світоглядом, компетентну в певних галузях, яка має власні захоплення та естетичні вподобання тощо. Прогнозуємо, що така характеристика буде лаконічною, але максимально конкретизованою з акцентом на провідних якостях особистості.

Розв'язання поставлених у дослідженні завдань, що ґрунтувалося на розробленій концепції, дало можливість досягти мети дослідження: виявити і розкрити процес становлення та розвитку у середині XIX– другій половині XX ст. теоретико-методологічних основ вивчення учнів з подальшим складанням їхньої педагогічної характеристики як самостійного цілісного утворення в структурі психолого-педагогічної науки і освітньої практики. На основі вивчення феномену педагогічної характеристики доведено, що це не лише ефективний засіб вивчення учня, але й продуктивний інструмент у реалізації індивідуальної взаємодії з учнем, знаряддя для формування навичок, необхідних людині XX століття. За сучасними, науково обґрунтованими, готовими до застосування програмами вивчення особистості учня та написання педагогічної характеристики – понад півтора століття науково-теоретичних і практичних пошуків учених-педагогів і психологів, пересічних учителів, тобто шлях від К. Ушинського до В. Сухомлинського, далі – до сьогодення, а відтак – у майбутнє.

Сам хід дослідницької роботи та її результати засвідчили, що феномен педагогічної характеристики має значні потенції як предмет подальших наукових розвідок, серед яких перспективними визначаємо розгляд педагогічної характеристики в розрізі «текст та реальність», погляд на зміст шкільних характеристик як на

колективний портрет учнів певного навчального закладу, аналіз колективних характеристик учнів класу як засобу створення своєрідної класної корпорації. Можна дослідити тексти педагогічних характеристик у гендерному аспекті або ж детальніше простежити, як правила для учнів, історія яких сама собою цікава, співвідносилися з текстами характеристик та ін. Такі та подібні праці сприятимуть відтворенню історії українського шкільництва не як статичного, застиглого явища, а показуватимуть учителів та школярів живими та діяльними творцями цієї історії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Міхно, О. (2020). *Феномен педагогічної характеристики учня: від Ушинського до Сухомлинського: монографія*. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В.
2. Міхно, О. (2017). Психолого-педагогічна характеристика особистості учня як вияв індивідуального підходу до особистості (1940–1980-ті рр.). У: О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек та ін.; Н. П. Дічек, заг. ред. *Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХст.): посібник*. Київ: Педагогічна думка, с. 196–212.
3. Міхно, О. (2013). Психологічна майстерність А. С. Макаренка як автора психолого-педагогічних характеристик особистості. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, (3), 268–277.
4. Міхно, О. (2013). Психолого-педагогічні аспекти виховної системи Антона Макаренка. *Професійно-технічна освіта*, (2), 8–12.
5. Міхно, О. (2013). Еволюція поглядів В. Сухомлинського щодо психолого-педагогічної характеристики учня. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, (123, ч. 1), 234–239.
6. Міхно, О. (2013). Вивчення педагогом особистості дитини як наукова проблема у спадщині Костянтина Ушинського. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*, 2013, 153–160.
7. Міхно, О. (2013). Педагогічні статті Льва Толстого як джерело дослідження проблеми психолого-педагогічної характеристики учня. *Педагогічний дискурс*, (15), 481–486.
8. Mihno, O. (2013). Vasyl Sukhomlynsky on psychological and educational characteristics of student's personality (Dedicated to the 95th Anniversary of Vasyl Sukhomlynsky's birthday). In: W. Lib , W. Walat, red., *Edukacja – Technika – Informatyka. Problemy kształcenia nauczycieli*. Rzeszów: Wyd. URz, s. 507–511. ISSN 2080-9069.
9. Міхно, О. (2014). Психологічний семінар В. Сухомлинського та його роль у вивченні особистості учня. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Сер. «Педагогічні науки»*, (1.46) (108), 89–97.

10. Міхно, О. (2015). Психолого-педагогічна характеристика особистості учня як передумова реалізації індивідуального підходу у вітчизняній школі 1940–1980-х років: джерелознавчий аспект. *Історико-педагогічний альманах*, (1), 56–64.
11. Міхно, О. (2015). Протоколи психологічного семінару Павлиської школи як джерело дослідження поглядів Василя Сухомлинського на проблему виховання культури потреб учня. *Педагогічний альманах*, (26), 283–290.
12. Міхно, О. (2015). Внесок Миколи Грунського у розроблення методики складання педагогічної характеристики (за матеріалами книги «Лекції з педагогіки», 1914). *Інноватика у вихованні*, (2), 191–198.
13. Міхно, О. (2016). Праця П. Лесгафта «Шкільні типи» як зразок характеристик учнів кінця XIX – початку XX ст. *Освітологічний дискурс*, (2), 1–13. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2016_2_3.
14. Міхно, О. (2016). Типологія школярів Петра Лесгафта та її рецепція українськими вченими. *Рідна школа*, (7), 61–68.
15. Mikhno, O. (2016). Pedagogical Portrait of Kyiv College Student of the Early Twentieth Century as Reflected by Behaviour Lists. *The Modern Higher Education Review*, (1), 84–93.
16. Міхно, О. (2019). Психографічні листки та карти індивідуальності учня у школах Західної України у 1920–1930-х рр. *Освітологічний дискурс*, (1–2), 1–13. Режим доступу: <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/580>.
17. Міхно, О. (2019). Наукова характерологія Олександра Лазурського як внесок у методику складання характеристики учня. *Рідна школа*, (1), 53–60.
18. Міхно, О. (2019). Іван Сікорський (1842–1919) про значення характеристик учнів: теоретичний і практичний аспекти. *Інноватика у вихованні*, (9), 183–192. DOI: <https://doi.org/10.35619/iiv.v0i9.125>
19. Міхно, О. (2019). Михайло Базник – педолог, автор оригінальної методики складання характеристики учня. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*, (1), 6–13. DOI: <https://doi.org/10.25128/2415-3605.19.1.1>
20. Міхно, О. (2019). Педологія і питання вивчення учня в теорії і практиці 1920–1930-х років. *Історико-педагогічний альманах*, (1), 19–30. DOI: <https://doi.org/10.31499/2307-4833.1.2019.184954>
21. Mikhno, O. (2020) Characteristic of a student in experimental pedagogy by O. Nechaev and G. Rossolimo. *Continuing Professional Education: Theory and Practice / Неперервна професійна освіта: теорія і практика*, (1), 61–67. DOI: <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2020.1.9>
22. Міхно, О. (2020) Дослідження особистості учня в педагогічних експериментах Тимофія Лубенця. *Рідна школа*, (1), 44–49.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

23. Михно, А. (2013). Психолого-педагогическая характеристика личности в творческом наследии А. С. Макаренко. В *Материалах Международной научно-практической конференции, посвященной 125-летию со дня рождения А. С. Макаренко (28–29 марта 2013 г.) «Педагогика А. С. Макаренко:*

- воспитание и жизнь (достижения и проблемы)*». Нижний Новгород: НИУ РАНХиГС, с. 206–209.
24. Міхно, О. (2013). А. С. Макаренко як майстер психолого-педагогічної характеристики особистості. У: *Матеріалах Всеукр. наук.-практ. конференції з міжнародною участю (11–12 березня 2013 р., Суми) «Творча спадщина А.С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI ст.»*. Суми: Вид-во СумДПУім. А. С. Макаренка, с. 167–170.
  25. Міхно, О. (2013). Використання досвіду А. С. Макаренка зі створення психолого-педагогічної характеристики особистості у практиці сучасного вчителя. У: *Матеріалах Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження А. С. Макаренка «Науково-педагогічна спадщина Антона Макаренка у практиці сучасних освітніх закладів»*. Херсон: Олді-плюс, с. 173–176.
  26. Міхно, О. (2013) Роль математики у методиці комплексного вивчення учня П. Блонського. У: *Матеріалах Міжнародної наук.-практ. конф. «Математика в сучасному технічному університеті», 19–20 квітня 2013 р., Київ*. Київ: НТУУ «КПІ», с. 85–87.
  27. Міхно, О. (2013). Перші кроки наукового обґрунтування педагогічної характеристики учнів загальноосвітньої школи (1940–1960-ті рр.). У: *Матеріалах I Міжнародної наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми сучасної психології, соціології та педагогіки», 5–7 грудня 2013 г., Донецьк*. Аспект: научн. журнал, 23. Т. 1. Донецьк: ООО «Цифровая типография», с. 3–16.
  28. Міхно, О. (2014). Психологічний семінар В. Сухомлинського та його роль у вивченні особистості учня. У: *Збірнику тез і анотованих матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції та XXI Всеукраїнських пед. читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: вчимося толерантності»*: Миколаїв: МНУ, с. 124–125.
  29. Міхно, А. (2014). «Характеристики дівочек» К. В. Ельницького как первый опыт целостной педагогической характеристики учащихся. В: М. Богуславский, ред., *Сб. науч. тр. Всеросс. науч.-практ. конф. – XXX сессии Науч. сов. по проблемам ист. обр. и пед. науки РАО. «Модернизационные процессы в российском и зарубежном образовании XVIII – нач. XXI века»*. Санкт-Петербург: СПб АППО, с. 186–191.
  30. Міхно, О. (2015). Василь Сухомлинський про виховання культури потреб учня (за матеріалами протоколів психологічного семінару Павльської школи). В: А. Зубко, ред., *Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. і XXII Всеукр. пед. читань «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості»*. 24–25 вересня 2015 р., Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», Ч. I, с. 215–221.
  31. Міхно, О. (2015). Педагогічний портрет вихованця колегії Павла Галагана початку ХХ століття (за матеріалами кондуїтних списків). У: *Матеріалах Всеукр. наук.-практ. конф. «Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти,*

- особистості, навчальна література, листування*». 22 жовтня 2015 р., Київ: Київ. ун-т. ім. Б. Грінченка, с. 93–101.
32. Mikhno, O. (2016). Pedagogical portrait of Kyiv college student of the early twenties century. In: *Book of Abstracts 38th HAS Historical Association of Slovenia Assembly with International Participation «History of Education, Slovenia»*. Ljubljana, pp. 47–48.
  33. Міхно, О. (2017). Складання характеристики учня як елемент педагогічної практики студентів – майбутніх учителів (середина 1950-х – 1960-ті роки). У: Є. Коваленко, ред., *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю кафедри педагогіки Педагогічна освіта на зламі століть: досвід минулого – погляд у майбутнє*, 19–20 жовтня 2017 р., Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., с. 148–150.
  34. Міхно, О. (2017). Трансформація терміну «характеристика учня» у ХХ ст. як відображення поступу педагогічної науки. У: *Збірнику матеріалів наук.-методолог. семінару «Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень»*, 25 жовтня 2017 р. Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, с. 22–23.
  35. Міхно, О. (2018). Класифікація джерельної бази дослідження психолого-педагогічної характеристики особистості учня в історії розвитку вітчизняної школи та педагогічної науки. У: *Збірнику матеріалів наук.-методолог. семінару з історії освіти «Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри, 23 жовтня 2018 р.* Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, с. 16–17.
  36. Міхно, О. (2019). Візуальні джерела в історико-педагогічному дослідженні феномену характеристики учня. У: *Збірнику матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару «Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)»*, 15 травня 2019 р. Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, с. 39–41.
  37. Міхно, О. (2020). Мікроісторичний підхід у дослідженні феномену педагогічної характеристики учня. У: *Збірнику матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти «Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій»*, 21 жовтня 2020 р. Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, с. 24–25.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації

38. Міхно, О. (2010). Діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу (до 200-річчя від дня народження). *Шлях освіти*, (4), 32–37.
39. Міхно, О. (2013). Наукові підходи до проблеми педагогічної характеристики учнів загальноосвітньої школи у 1940–1960-х рр. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2013 рік*. Київ: Інститут педагогіки, с. 32.

40. Міхно, О. (2013). Тематика психологічних семінарів у Павлівській середній школі. В: О. Сухомлинська, *Школа Сухомлинського у Павлівці – погляд крізь призму часу*. Київ: Педагогічна думка, с. 116–119.
41. Міхно, О. (2014) Шкільна характеристика як підґрунтя індивідуалізації навчання у наукових дослідженнях 1940-х – 1980-х рр. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2014 рік*. Київ: Інститут педагогіки, с. 57–58.
42. Міхно, О. (2015). Проблема психолого-педагогічної характеристики учня у спадщині українських педагогів і психологів 1940–1980-х рр. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2015 рік*. Київ: Інститут педагогіки, с. 40–41.
43. Міхно, О. (2015) Психолого-педагогічна характеристика особистості учня як складова диференціації навчально-виховного процесу вітчизняної школи (40–80-ті рр. ХХ ст.). *Педагогіка і психологія*, (3), 64–74.
44. Міхно, О. (2016). Програма вивчення учня та складання характеристики у творчій спадщині Олександра Віреніуса (1832–1910). *Педагогіка і психологія*, (3), 62–70.
45. Міхно, О. (2017). До питання характеристики учня у теорії та практиці навчальних закладів України початку ХХ ст. *Педагогіка і психологія*, (3), 76–86.
46. Міхно, О. (2019). Педагогічна характеристика учня: явище vs феномен. *Філософія освіти / Philosophy of Education*, 24 (1), 214–223. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-24-1-214-223>

АНОТАЦІЇ

Міхно О.П. Феномен педагогічної характеристики учня в історії вітчизняної освіти та педагогічної науки (середина ХІХ – друга половина ХХ ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогічної освіти та освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, Київ, 2021.

У дисертації досліджено виникнення і розвиток феномену педагогічної характеристики учня у вітчизняній освіті та педагогічній науці в середині ХІХ – другій половині ХХ століття, що стало результатом аналізу значного комплексу архівних та опублікованих історико-педагогічних джерел. Аргументовано, що аксіоматичним системотвірним концептом феномену педагогічної характеристики учня є індивідуальний підхід до учня. Доведено, що ядром досліджуваного феномену є два компоненти – теоретичний і практичний (процесуальний) – у їх концептуальній єдності й взаємозумовленості.

Наукову аргументацію побудовано у такій послідовності: науково-педагогічні джерела про вивчення педагогом учня як передумова появи феномену педагогічної характеристики → теоретична розробка характеристики учня педагогами і психо-логами наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. →

виокремлення і поширення феномену педагогічної характеристики в освітньому просторі на початку ХХ ст. → внесок вітчизняних педагогів і педологів у проблему вивчення учня та в методику складання характеристики (1920–1930-ті роки) → модернізаційні підходи до складання психолого-педагогічних характеристик учнів у вітчизняній педагогіці 40–80-х рр. ХХ ст. → феномен педагогічної характеристики учня в науково-методичній спадщині Василя Сухомлинського → тенденції та перспективи розвитку досліджуваного феномену.

На основі вивчення феномену педагогічної характеристики доведено, що це не лише ефективний засіб вивчення учня, але й продуктивний інструмент у реалізації індивідуальної взаємодії з учнем, знаряддя для формування навичок, необхідних людині ХХ століття.

Ключові слова: педагогічна характеристика, феномен, вивчення учня, план (схема) характеристики, індивідуальний підхід, історія освіти, історико-педагогічне дослідження.

Михно А.П. Феномен педагогической характеристики ученика в истории отечественного образования и педагогической науки (середина ХІХ – вторая половина ХХ вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Институт педагогического образования и образования взрослых имени Ивана Зязюна НАПН Украины, Киев, 2021.

В диссертации исследован феномен педагогической характеристики ученика в отечественном образовании и педагогической науке в середине ХІХ – второй половине ХХ века, что стало результатом анализа значительного комплекса архивных и опубликованных историко-педагогических источников.

Научную аргументацию построено в такой последовательности: научно-педагогические истоки изучения педагогом ученика как предпосылка появления феномена педагогической характеристики → теоретическая разработка характеристики ученика педагогами и психологами в конце ХІХ – начале ХХ вв. → выделение и распространение феномена педагогической характеристики в образовательном пространстве в начале ХХ в. → вклад отечественных педагогов и педологов в проблему изучения ученика и в методику составления характеристики (1920–1930-е гг.) → модернизационные подходы к составлению психолого-педагогических характеристик учащихся в отечественной педагогике 40-80-х гг. ХХ в. → феномен педагогической характеристики ученика в научно-методическом наследии Василия Сухомлинского → тенденции и перспективы развития исследуемого феномену.

Аргументировано, что аксиоматичным системообразующим концептом феномена педагогической характеристики ученика является индивидуальный подход к ученику.

Доказано, что ядром феномена педагогической характеристики ученика является два компонента – теоретический и практический (процессуальный) – в

их концептуальном единстве и взаимообусловленности.

Установлено, что структуру характеристики определяла цель ее составления: научная – создание классификации характеров (А. Лазурский) – требовала четкого структурирования в соответствии с программой изучения ученика; практическая предусматривала реализацию индивидуального подхода к ученику через сбор информации (возраст, состав семьи, физические данные). Сочетание обоих подходов активизировало в конце XIX – начале XX вв. создание методик написания педагогической характеристики ученика в систематической форме (К. Ельницкий), путем алгоритмизированной работы будущих учителей по составлению характеристики (М. Грунский), в форме специальных методических пособий для учителя (Б. Комаровский, М. Павлова).

Выявлено, что в 1920–1930-х гг., применяя метод наблюдения за развитием ученика, а также антропометрические измерения, анкетирование и тестирование, изучение школьной документации, отечественная педология как синтетическая наука о ребенке разработала на новых принципах и широко применяла подробную характеристику ученика, содержащую: физиологические данные, сведения об умственном развитии, социальные условия, успешность ученика, материально-бытовые условия (питание, жилье, одежда), общественную активность. Были предложены специальные структурированные планы написания характеристики, в которых со временем одним из главных пунктов стала классовая направленность ученика. Учитывая социальную роль воспитательного коллектива как фактора общественной идентификации, включавший все аспекты социализации на основе развития нравственной сферы и поведения детей, ведущей тенденцией этих лет было изучение ученика через коллектив – А. Залужный (на основе рефлексологии), А. Макаренко (на основе разработанной им теории воспитательного коллектива).

Раскрыты особенности феномену педагогической характеристики в западном регионе Украины в 1920–1930-х гг., в частности показан вклад местных педагогов в разработку методики составления педагогической характеристики (использование психографическим схем и карт индивидуальности).

Доказано, что период 1940–1980-х гг. отмечен усиленным вниманием ученых-педагогов и психологов к педагогической характеристике и активным ее применением в практике работы школы; была преодолена расчлененность содержательного и методического уровней в организации изучения педагогом ученика; предложено на основе новейших научных достижений новые программы изучения школьника, которые одновременно составляли структуру характеристики. Путем сопоставительно-сравнительной интерпретации деятельности и трудов В. Сухомлинского доказано, что в его научно-педагогическом наследии произошло оформление исследуемого феномена в целостный конструкт: характеристику педагог рассматривал и как средство изучения ученика с использованием разработанных педагогами-предшественниками методов и принципов, и как основу индивидуального подхода.

Охарактеризован личный вклад отдельных ученых в развитие идей о сущности педагогической характеристики или практики ее применения, который заключается в разработке типологии учащихся на основе метода наблюдения (П. Лесгафт), эксперимента (Т. Лубенец) и концепции, в которой свойства темперамента связаны с

индивидуальными различиями в особенностях телосложения (А. Вирениус), применении детальной программы изучения учащихся, построенной на собственном учении о личности, ее эндопсихических и экзопсихических особенностях (А. Лазурский), использовании специальных вопросников (А. Нечаев и Г. Россолимо), расширении цели составления характеристики с ударением на ее прогностической роли (И. Сикорский), разработке методики написания педагогической характеристики ученика в систематической форме (К. Ельницкий), путем алгоритмизированной работы будущих учителей по составлению характеристики (М. Грунский), использовании специальных структурированных планов написания характеристики (И. Гук, А. Фигурин), изучении ученика через коллектив (А. Залужный, А. Макаренко), применении психографическим схем и карт индивидуальности (Д. Козий, М. Остапович Я. Ярема).

На основе изучения феномена педагогической характеристики доказано, что это не только эффективное средство изучения ученика, но и продуктивный инструмент в реализации индивидуального взаимодействия с учеником, орудие для формирования навыков, необходимых человеку XX века.

Ключевые слова: педагогическая характеристика, феномен, изучение ученика, план (схема) характеристики, индивидуальный подход, история образования, историко-педагогическое исследование.

Mikhno O.P. The Phenomenon of Pedagogical Profile of a Student in Domestic Education and Education Science (mid-nineteenth – second half of the twentieth century). – Manuscript copyright.

The thesis on competition of a scientific degree of the Doctor of Education Sciences on a specialty 13.00.01. – General Education Science and History of Education Science. – Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical and Adult Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

The dissertation first studies the phenomenon of pedagogical profiles of students in domestic education and education science in the middle of the XIX – second half of the XX century, which resulted from an analysis of a significant set of archival and published historical and pedagogical sources.

The conceptual matrix of the study is a set of theoretical approaches (the basic is a phenomenological approach, with which hermeneutic, system-chronological, anthropological, personalistic, psychological, paradigmatic, regional, historiographical, and source-based methods, and micro-historical approaches are consistent at the macro level), methods (historical-structural, constructive-genetic, comparative, paradigmatic, retrospective, modeling, content analysis), principles (of historicism, objectivity, systematics, determinism).

The scientific argumentation is built in the following sequence: scientific and pedagogical sources about the study of the student by the teacher as a prerequisite for the phenomenon of the pedagogical profile → theoretical development of the student's profile by teachers and psychologists in the late nineteenth - early twentieth century. → distinguishing and spreading the phenomenon of the pedagogical profile in the

educational space in the early twentieth century → contribution of domestic teachers and pedagogists to the problem of studying the student and in the method of compiling the profile (1920-1930s) → modernization approaches to compiling psychological and pedagogical profiles of students in domestic education science 40-80s of the twentieth century → the phenomenon of pedagogical profiles of the student in the scientific and methodological heritage of Vasyl Sukhomlynsky → trends and prospects of development of the studied phenomenon.

The axiomatic system-forming concept of the phenomenon of the student's pedagogical profile is justified to be an individual approach to the student. Two components – theoretical and practical (procedural) – in their conceptual unity and interdependence are proved to be the core of the phenomenon of the pedagogical profile of the student.

It is revealed and demonstrated how distinguishing and dissemination of the student's profile as a pedagogical phenomenon took place in the practice of educational institutions in the early twentieth century. Its purpose depended on the type of the educational institution and varied from the method of assessment (Kharkiv Women's Sunday School of H. Alchevska) to the means of studying the student by future teachers (Glukhiv Teacher's Institute, Kyiv 2nd Women's Theological School) and the final document on the student's stay in school (Kyiv Collegium of Pavlo Galahan). The student's profile as a pedagogical phenomenon became a document that summarized the educational activities and behavior of the student, his inclinations, and individual traits of character, and was submitted when entering institutions of higher education. The profile was included in the conduit list – one form of the student's characteristic, common in high schools at the beginning of the last century.

It was found that in the 1920s and 1930s, using the method of observing the student's development, and anthropometric measurements, questionnaires, and testing, studying school documents, domestic education science as a synthetic science of the child developed on new principles and a widely used detailed profile of the student which contained physiological data, information about mental development, social conditions, the student's performance, living conditions (food, housing, clothing), social activity. Special structured plans for writing a description, in which the student's class orientation became one of the main points over time, were proposed. Given the social role of the educational team as a factor of social identification, which included all aspects of socialization based on the development of the moral sphere and behavior of children, the leading trend of these years was the study of students through the team – O. Zaluzhny (on the basis of reflexology), A. Makarenko – through the theory of educational group developed by him, where the personality is formed and the individuality is shown.

It was found that on the eve of the defeat of pedology, the term "psychological and pedagogical profile", which will be used in pedagogical science after World War II, when the student's profile will be used as a basis for an individual approach to the student, was first used (S. Rubinstein, 1935).

The peculiarities of the phenomenon of pedagogical profiles in the western region of Ukraine in the 1920s and 1930s are revealed, in particular, to highlight the

contribution of local teachers to the development of methods for compiling pedagogical profiles (the use of psychographic schemes and maps of individuality).

It is proved that the period of 1940-1980 is marked by the increased attention of education scientists and psychologists to the pedagogical profile and its active application in the practice of school work; the dismemberment of the semantic and methodological levels in the student's study organization by the student was overcome; new programs for studying students that simultaneously formed the structure of the profile were proposed on the basis of the latest scientific advances. During this period, several trends were distinguished: the characterization of the student as a prerequisite for an individual approach to the student with the requirements of determining the level of success and reflecting the ideological features of the "new Soviet" man; detailing the student study program with different degrees of specification of each item of the program and the plan of compiling the profile; deepening the study of age characteristics of students (junior, middle, senior classes).

By comparative interpretation of V. Sukhomlinsky's activity and works, it is proved that the researched phenomenon was formed into a holistic construct in his scientific and pedagogical heritage: the teacher considered the profile both as a means of studying the student using the methods and principles developed by the teachers-predecessors and as the basis of the individual approach.

Keywords: pedagogical profile, phenomenon, study of student, plan (scheme) of a profile, individual approach, history of education, historical-pedagogical research

---

Підписано до друку 23.03.2021 р.
Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 2,33.
Тираж 100 прим. Зам. № 355.

Віддруковано з оригіналу макету замовника.
Центр оперативного друку «Документ Принт».
ФОП Кушнір Ю.В.
м. Вінниця, вул. Академіка Янгеля, 4, 1-й поверх, оф. 114.
Тел. 067 390 20 88.
